

Univerzita Hradec Králové

Pedagogická fakulta

Historický ústav

Vývoj a proměny pohřební kultury, pietních aktů a služeb na příkladu Pardubic přelomu 19. a 20. století

Bakalářská práce

Autor: Martin Jakoubek
Studijní program: Specializace v pedagogice B7507
Studijní obor: Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání
Historie se zaměřením na vzdělávání
Vedoucí práce: Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

Zadání bakalářské práce

Autor: Martin Jakoubek

Studium: P121030

Studijní program: B7507 Specializace v pedagogice

Studijní obor: Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání, Historie se zaměřením na vzdělávání

Název bakalářské práce: **Vývoj a proměny pohřební kultury, pietních aktů a služeb na příkladu Pardubic přelomu 19. a 20. století**

Název bakalářské práce AJ: Transformation and Evolution of the funeral culture and rituals on the example of Pardubice at the turn of the 19th and 20th century

Anotace:

Cílem práce je postihnout proměny kultury pohřbívání, pietních aktů a služeb na příkladu Pardubic. Jedním z dílčích motivů práce bude popis procesu pronikání pohřbu žehem do běžné pohřební praxe v jeho dynamice a s přihlédnutím na veřejné mínění a stanoviska institucí disponujících celospolečenskou morálně-orientační funkcí. Dále bude upozorněno na postupný vývoj komercializace smrti s poukazem na rostoucí počet společností, jejichž existence je s pohřebními službami spojená. Třetím těžištěm práce je přiblížení postupné profesionalizace pohřebnictví. Archiv města Pardubice; archiv pardubického arciděkanství; archiv pardubického krematoria; archivy dílčích pardubických společností pohřebního průmyslu; Dobová východočeská periodika, Krematorium : věstník Krematoria, spolku pro spalování mrtvých; Žeh : odborný měsíčník pro šíření kremace. Kremace ve světle prtaevdy : propagační spis městského krematoria v Pardubicích; Ariés, Phillip. Dějiny smrti 1, 2

Garantující pracoviště: Historický ústav,
Filozofická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D.

Oponent: Zbyněk Sturz

Datum zadání závěrečné práce: 20.12.2013

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval (pod vedením vedoucího bakalářské práce) samostatně a uvedl jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 20. 6. 2015

A handwritten signature in blue ink, reading "Jaroslav Martin". The signature is written in a cursive style with a large initial 'J'.

Anotace

JAKOUBEK, Martin. *Vývoj a proměny pohřební kultury, pietních aktů a služeb na příkladu Pardubic přelomu 19. a 20. století*. Hradec Králové : Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, Historický ústav, 2015. 58 s. Bakalářská práce.

Tématem práce jsou proměny a vývoj pohřební kultury v Pardubicích na přelomu 19. a 20. století. Cílem práce je postihnout zásadní momenty proměňující pohřební kulturu v Pardubicích na přelomu 19. a 20. století. Práce se věnuje v podstatě třem momentům – pardubickým pohřebištím (vlivu zániku zádušního hřbitova, vlivu vymístění hřbitova za hranice města, vývoji správy pohřebišť a dílčím momentům provozu pohřebních ústavů), dále je v pozornosti práce pohřeb žehem a vliv městského krematoria na pohřební kulturu a v poslední řadě je v práci učiněn pokus o rekonstrukci možné podoby pohřbu v podmínkách Pardubic období sledovaného touto prací. Poznatky práce jsou opřeny především o studium archivního materiálu a dobových publikací vyjadřujících se k tématům této práce.

Klíčová slova: dějiny smrti, hřbitovy, kremace, pohřebnictví

Annotation

JAKOUBEK, Martin. *Transformation and Evolution of the funeral culture and rituals on the example of Pardubice at the turn of the 19th and 20th century*. Hradec Králové : Faculty of Education, Institute of History, University of Hradec Králové, 2015. 58 pp. Bachelor Degree Thesis.

The theme of the work is the transformation and evolution of funeral culture in Pardubice at the turn of the 19th and 20th century. The aim of this work is to capture the crucial moments of the transforming funeral culture in Pardubice at the turn of the 19th and 20th centuries. This work focuses on Pardubice burial grounds (the influence of extinction of churchyard, the influence of displacement of the new cemetery outside of the city borders, the development of management of cemeteries and it also focuses on some moments of evolution of funeral services). This work also reflects the influence of urban crematorium on funeral culture of Pardubice. This work ultimately attempts to reconstruct the possible form of burial in Pardubice in the time period, which this work focuses on.

Keywords: history of death, cemeteries, cremation, funeral services

Děkuji vedoucímu práce Mgr. Jiřímu Hutečkovi, Ph.D. za cenné připomínky a rady, kterými se podílel na vypracování této bakalářské práce.

Dále děkuji pracovnícím a pracovníkům Státního okresního archivu v Pardubicích za jejich ochotu a vstřícnost při odborných konzultacích.

„Hřbitovy v Čechách se podobají zahradám. Hroby jsou přikryty trávnickem s barevnými květinami. Skromné pomníky se ztrácejí v zeleni listů. Když se setmí, je na hřbitově plno malých rozžatých svíček, takže se zdá, že mrtví pořádají dětský bál. Ano, dětský bál, protože mrtví jsou nevinní jako děti. I když byl život plný krutostí, na hřbitovech vládl vždycky mír“

(Milan Kundera, Nesnesitelná lehkost bytí)

„Where have all the graveyards gone? Gone to flowers, everyone“

(Peter Seeger, Where have all the flower gone)

OBSAH

ÚVOD.....	9
Téma práce, cíle a metody	9
Struktura práce a prameny	9
Stav současného poznání	10
Přínos práce	11
1. PARDUBICKÉ HŘBITOVY	12
1.1 Popis situace během sledovaného období	12
1.2 Městský hřbitov, geneze	12
1.2.1 Městský hřbitov v kontextu práva	14
1.2.2 Podstatné rysy vlivu zřízení městského hřbitova na život obce	15
1.3 Rysy zániku hřbitova u kostela sv. Jana	16
1.4 Průběh rušení israelitského hřbitova „Na Židově“	20
1.5 Další pardubické hřbitovy	25
2. SPRÁVA MĚSTSKÝCH HŘBITOVŮ	29
2.1 Hřbitovní řád královského komorního města Pardubic	29
2.1.1 Hřbitovní správa v Hřbitovním řádu královského komorního města Pardubic	29
2.2 Proměny hřbitovního a pohřebního řádu po roce 1903	32
2.3 Město Pardubice jako provozovatel pohřebního ústavu.....	33
3. STRATIFIKACE PROSTORU MĚSTSKÉHO HŘBITOVA	34
4. AKTIVITA PROPAGÁTORŮ POHŘBU OHNĚM A JEHO ODPŮRCŮ NA POČÁTKU 20. STOLETÍ	37
4.1 Argumentace propagátorů žehu v literatuře.....	37
4.2 Argumentace odpůrců kremace	39
5 PARDUBICKÉ MĚSTSKÉ KREMATORIUM	41
5.1 Otevření a provoz městského krematoria s přihlédnutím k aktivitě spolku „Krematorium“	41
5.2 Pardubické krematorium v konfliktu královéhradeckým biskupstvím	44
6 POHŘEBNÍ KULTURA V PARDUBICÍCH	46
ZÁVĚR.....	52
PRAMENY.....	56
LITERATURA	58

ÚVOD

Téma práce, cíle a metody

Tématem práce jsou proměny a vývoj pohřební kultury v Pardubicích na přelomu 19. a 20. století. Cílem práce je dokázat diachronním popisem a kvantitativními metodami, že ve své podstatě je pohřeb aktem vycházejícím z právní kultury dané společnosti nebo společenské skupiny, že nejen samotný akt pohřbu, ale i diskuze o jeho podobě sloužila k manifestaci světonázorového přesvědčení. Dalším cílem práce je obhajoba tvrzení, že organizace pohřebiště je svědkem nejen ekonomické diferenciaci společnosti a že samotný provoz pohřebiště, vlastně i jen jeho pasivní existence, je součástí života obce, stejně jako provoz pohřebních služeb. Negen z těchto pozic pak bude práce směřovat k obhajobě termínu “pohřební kultura“ jako relativně svébytného, avšak přehlíženého odvětví dějin smrti.

Struktura práce a prameny

Pevněji ukotvují poněkud vágní pojem přelomu století na jedné straně osmdesátá léta devadesátého století, ve kterých počala diskuze o zřízení nového obecního hřbitova, na straně druhé pak jsou hraničními 30. léta dvacátého století, totiž léta, ve kterých lze s dostatečným odstupem analyzovat vliv stavby a provozu městského krematoria na pohřební kulturu. V tomto téměř šedesátiletí bude věnována pozornost nejprve vzniku komunálního hřbitova, dichotomii principu zádušního hřbitova a hřbitova komunálního, provozu komunálního hřbitova po stránce jeho správy i z hlediska právního ukotvení, dále bude pozornost věnována osudům a specifikům ostatních hřbitovů spjatých s městem Pardubice. Teze této části práce budou opřeny o bohatý archivní materiál nalézající se ve fondu Archiv města Pardubice. Samotná agenda městských hřbitovů, městského pohřebního ústavu a krematoria po roce 1910 je obsažena ve dvou kartonech. Dalším cenným pramenem jsou protokoly ze zasedání městské rady a městského zastupitelstva a různé jiné prameny, např. sbírka map a plánů, agenda Okresního úřadu, nemluvě o dochovaných periodikách.

V části práce věnované městskému krematoriu musí být věnován prostor nejen samotné stavbě, popřípadě provozu stavby, ale i ideovému pozadí zřízení krematoria a prosazování pohřbu žehem v českých podmínkách. Jako pramen k tomuto předsevzetí bude sloužit analýza myšlenkového obsahu publikací a spisků propagujících pohřeb žehem a naopak zatracujících, ba přímo démonizujících pohřeb do země, vydávaných namnoze s podporou Volné myšlenky, spolu s analýzou strategií,

jimiž toto činí.

V kontrastu k výše nastíněným teoretickým popisným kapitolám bude kapitola, v níž bude učiněn pokus poměrně detailně zrekonstruovat možnou podobu pohřbu v Pardubicích na přelomu 19. a 20. století, včetně dění, které pohřbu předcházelo (například zajištění obřadu, matriční zápis), i dění které následovalo (výběr a stavba pomníku, návštěva hřbitova). Tato kapitola bude teoreticky opřena o různorodý materiál, z něhož je možno rekonstruovat v intencích dějin každodennosti pohřební kulturu Pardubic.

Stav současného poznání

V publikaci *Stručné dějiny smrti*¹ je autorem Douglosem J. Daviesem poukazováno na nedostatek v podobě přílišné obecnosti tezí kanonického díla pro studium dějin smrti – *Dějiny smrti* Phillipa Arièse.² Davies přirovnává teze Arièse k hrubým črtům štetce a shledává, že je nutno tento nástin zkoumat v konkrétních specifických podmínkách různých zemí a historicko-kulturního pozadí.³ Arièsova práce je diachronním popisem fenoménu nazvaného dějinami smrti. Své zkoumání opírá Ariès o velmi různorodý a bohatý materiál – nejen prameny právní historie, ale i prameny z oblasti slovesného umění, výtvarného umění, ale i o praktické poznatky z terénního šetření. Na základě analýzy takto široké základny pramenů dochází Ariès k rozdělení dějin smrti v kontextu mentality lidstva na různé etapy, které na základě výše uvedených přístupů popisuje. Oproti Arièsovi tato bakalářská práce zobrazuje pouze velmi časově, geograficky, tematicky a rozsahem pramenné základny omezenou výseč dějin smrti, kterou zpracovává metodou diachronního popisu, s použitím metody kvantitativní (především historické statistiky). Odchytkou od deskriptivního rázu prvních kapitol bude pokus o rekonstrukci dějin každodennosti pardubické pohřební kultury.

Dějiny smrti, respektive dějiny pohřební kultury a pohřebních institucí, zůstávají stále do značné míry polem neoraným, minimálně lze toto tvrzení vztáhnout na pardubické prostředí. Tématu fenoménu smrti v české kultuře 19. století bylo sice věnováno sympozium k problematice 19. století roku 2002,⁴ nicméně příspěvky k tomuto sympoziu reflektují ve většině případů obraz smrti v umění slovesném, problematice hřbitovů, funerální architektury, pohřebním institucím a vůbec tématům, která jsou v centru zájmu této práce, příliš prostoru věnováno není, popřípadě jsou tato

1 Douglas J. DAVIES, *Stručné dějiny smrti*, Praha 2007, 186 s.

2 Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti a Dějiny smrti II*, oboje Praha 2000.

3 *Tamtéž*, s. 22–23.

4 Helena LORENZOVÁ – Taťána PETRASOVÁ (ed.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století : sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století : Plzeň, 9–11. března 2000*, Praha 2001.

témata zpracována jinak nebo jsou ilustrována na pro tuto práci nepříliš relevantních případech. V podmínkách Pardubic je větší pozornost věnována toliko městskému krematoriu, díky němuž je upozorňováno i na specifika prosazování se kremace v českých zemích, respektive v katolickém prostředí. Pouze velmi zběžně načrtnutý územní vývoj některých pardubických hřbitovů byl námětem několika článků v regionálním periodiku,⁵ zpracováno bylo i téma pardubického Slavína,⁶ nicméně naprosto chybí zpracování tohoto tématu v širších kontextech práva, obecní samosprávy, dějin každodennosti a jiných myslitelných kontextech. Vyčerpávajícím způsobem toto téma nikdy zpracováno nebylo. Právní historii ve věcech pohřbívání je zatím rovněž věnován toliko omezený prostor, práce s toto tématikou jsou často rovněž pouze obecného charakteru, nereflktují konkrétní případy.⁷

Přínos práce

Přínos práce spočívá v tom, že svým tématem a způsobem zpracování by mohla být prací alespoň v kontextu Pardubic průkopnickou, nabízející metody, přístupy a směry dalšího bádání dějin pohřební kultury, respektive dějin smrti. Třebaže se zdá být takřka nepsaným pravidlem obhajovat přínos prací zabývajících se podobnou tematikou poukazem na společenskou potřebu působení směrem proti vytěšňování smrti na periferii zájmu moderní společnosti, neklade si tato práce za cíl být společensky platná v tom smyslu, že by se nějakým způsobem proti tomuto trendu vymezovala. Není cílem této práce, ani není v možnostech zvoleného přístupu k tématu příliš zabředat do sociologie smrti, ani kriticky se vymezovat vůči trendům nynější, či historické společnosti. Městské prostředí rovněž příliš nepřeje etnografickým studiím svérázu východočeských pohřebních zvyklostí, byl-li vůbec v té době nějaký, rovněž archeologické prameny k tomuto tématu v období, jež je sledováno touto prací, bohužel chybí.

---

5 Srov. např. Miroslav KLIMPL, *Pomni, že prach jsi a v prach se obrátíš (Pardubické hřbitovy)*, Zprávy klubu přátel Pardubicka (dále jen Zprávy KPP) 11–12, Pardubice 1996, s. 299–301.

6 Josef JANIŠ, *Pardubický Slavín průvodce po hřbitovech*, Pardubice 2001, 46 s.

7 Viz např. magisterská práce Jany Majzlíkové obhájené na Právnické fakultě UK, dostupné online (<https://is.cuni.cz/webapps/zp/detail/8000936924>), [citováno k 21.12.2014].

1. PARDUBICKÉ HŘBITOVY

1.1 Popis situace během sledovaného období

Na počátku touto prací sledovaného období disponovalo město Pardubice hřbitovem při kostele sv. Jana, který sloužil jako hlavní městský již téměř 400 let.⁸ Potřebám vojenské posádky městských kasáren sloužil vojenský hřbitov v katastru obce Pardubičky. Židovská obec vlastnila neveliký hřbitov v místě, kde se říkalo „Na Židově“. Na konci sledovaného časového výseku se již ani na jeden z výše zmiňovaných hřbitovů spojených s dějinami města nejenže nepohřbívalo, ale kromě vojenského pohřebiště existovaly tyto kdysi v městě jediné otevřené hřbitovy pouze v podobě upravených parků, či sadů. Toto rušení však bylo kompenzováno zřizováním hřbitovů nových. Pro město nejdůležitější bylo zřízení nového komunálního hřbitova roku 1883. S tímto datem se pojí nejen zpečetění osudu hřbitova zádušního – svatojánského, ale i uzavření hřbitova israelitského „Na Židově“.⁹ Kromě dalších částí hřbitova postupně zřizovaných při hřbitově městském (1899 rozšíření částí později označovanou jako Nový hřbitov, respektive roku 1915 koupě pozemku erárem za příčinou zbudování vojenského hřbitova kryjícího svou kapacitou potřebu vojenské nemocnice, v Pardubicích známější pod názvem Karanténa), do života města zasáhlo zřízení hřbitova nemocničního po roce 1903 a také zřízení hřbitova Zemské donucovací pracovny.

1.2 Městský hřbitov, geneze

Městský nebo byl vysvěcen 1. prosince 1883, více než rok poté, co bylo městské zastupitelstvo na své schůzi 3. dubna 1882 seznámeno se žádostí více měšťanů za zřízení nového hřbitova „*pro obyvatelstvo bílého předměstí, Vystrkova a Cyhelny*“.¹⁰ Žádost byla podána obyvateli okrajových městských částí, z nichž části Vystrkov a Bílé předměstí od zrušení hřbitova při kapli panny Marie na Vystrkově roku 1788¹¹ vlastní blízký nežidovský hřbitov postrádaly, v případě pravobřežní Cyhelny vůbec nikdy neměly. Ze žádosti je zřejmé, že impuls ke stavbě nového hřbitova byl iniciován zdola samotnými občany z důvodů čistě praktických a že žádost ve své podstatě vůbec

8 Srov. M. KLIMPL, *Pomni, že prach jsi a v prach se obrátíš (Pardubické hřbitovy)*, Zprávy KPP 11–12, Pardubice 1996, s. 299.

9 Pojmenování převzato z mapových podkladů z archivní sbírky map a plánů Státního okresního archivu Pardubice.

10 Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice, inventární číslo 213, kniha 182, s. 115–116.

11 Srov. M. KLIMPL, *Pomni, že prach jsi a v prach se obrátíš (Pardubické hřbitovy)*, In: Zprávy KPP 11–12, Pardubice 1996, s. 299.

nemířila ke snaze o zřízení hřbitova, který by měl nahradit dosavadní hřbitov u kostela sv. Jana. Na schůzi obecního zastupitelstva petice jako bod programu vzbudila všeobecnou pozornost a nastalo rokování o možnostech řešení situace. Městský zastupitel dr. Žák posléze podal návrh, aby kromě hřbitova kryjícího potřebu výše zmíněných městských částí byl zřízen ještě jeden městský hřbitov a aby se tato věc ještě v městské radě důkladněji projednala. Tento návrh byl zastupitelstvem přijat.¹² Na schůzi městského zastupitelstva ze dne 2. října 1882 se podobně jako na zářijovém jednání městské rady již mluvilo o *přeložení hřbitova*, což je značný posun od prvotní idey počítající se zřízením spíše menšího hřbitova pro potřeby východních předměstí k projektu směřujícímu k přeložení dosavadního městského hřbitova vedoucího zcela logicky k omezení provozu, ne-li k úplnému zrušení hřbitova stávajícího. Na téže schůzi seznámil pan starosta zastupitelstvo s průběhem předběžných prací na bohužel blíže nespecifikovaném místě, které se však ukázalo pro stavbu hřbitova naprosto nevhodné, protože při předběžných výkopech na několika místech objevila voda „...*již v hloubce 5 střeviců a několik palců*“.¹³

(Doklad o tom, že na přelomu století již byla dobře známa rizika spojená s pohřbíváním na pozemku s nevhodnými hydrogeologickými vlastnostmi lze nalézt zcela pravidelně v osvětových spiscích¹⁴ propagujících pohřeb žehem, jež se vymezují proti pohřbu „hnitím“¹⁵ často právě poukazem na odpudivý průběh tlení a hygienická rizika spojená s provozem nevhodně umístěných hřbitovů. O tomto faktu však bude hlouběji pojednáno v kapitole o ideovém boji obou pohřebních rytů. Z hlediska právního bylo podle Hřbitovního a pohřebního práva Jana Paulyho k tomuto problému stanoveno, aby místo pro zřízení hřbitova vyhovovalo velikostně počtu obyvatel, netrpělo vodou a mělo půdu vhodnou k tlení, dekret ze dne 23. října a 13. září 1784 č. 2951 podle téhož zdroje dále ukládal stavět nové hřbitovy v přiměřené vzdálenosti od osady.)¹⁶

Vzápětí po oznámení nevhodnosti zprvu zamýšleného pozemku pro stavbu hřbitova seznámil pan starosta zastupitelstvo s žádostí hraběte Heldreicha opatřenou podpisy více měšťanů o zřízení hřbitova na svém pozemku u kaple sv. Anny. K této

---

12 Srov. SOKA PCE, f. AM PCE, inv. č. 213 kn. 182, s. 116.

13 *Tamtéž*, s. 165–166.

14 Srov. F. X. MENCL, *Pohřeb ohněm*, Praha 1922, s. 28–29. nebo Karel PELANT, *Pohřeb ohněm nebo hnitím*, Praha 1909, s. 17–18.

15 Pohřeb hnitím je v těchto publikacích používán důsledně místo dnes používaného termínu pohřeb do země.

16 Srov. Jan PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, Praha 1941, s. 22.

žádosti byla přiložena subskripce na 223 zlatých 50 krejcarů. Zastupitel Barborka posléze podal jednohlasně schválený návrh, aby se ještě definitivně o ničem nerozhodovalo, protože není známa cena za pozemky hraběte Heldreicha a dále upozornil na fakt, že přístupová cesta k těmto pozemkům vede ulicí Jindřišskou, která by patrně potřebovala při vytížení spojeném s provozem hřbitova opravit. Z jeho iniciativy také nebyl zavrhnut návrh zastupitele Pospíšila uvažovat paralelně o zřízení hřbitova na poli měšťana Jana Trnky. Návrhy se projednávaly bez rozhodného výsledku až do schůze zastupitelstva ze dne 25. června 1883, kdy definitivně odpadla varianta počítající s odkupem pozemku hraběte Heldreicha. Zastupitelé Östereicher a Diviš na této schůzi upozorňovali na to, že obyvatelstvo si zřízení hřbitova u sv. Anny na pozemku hraběte Heldreicha (číslo katastrální 2171) nepřeje, ještě před touto schůzí potom zastupitel Barborka vypočetl, že jen pozemek by stál více než 1000 zlatých. Zastupitel Jahn posléze apeloval na zastupitelstvo, aby řešilo tento problém s výhledem do budoucna a vybralo pozemek dostatečně velký, protože „*obec není v tom stavu, aby každých 5 roků stavěla hřbitov nový*“¹⁷ a dále apeloval na to, aby nový hřbitov byl z ohledů zdravotních stranou. Posléze se zastupitel Ferdinand a jiní přidali k návrhu zastupitele Östereichera, aby byl hřbitov zřízen na obecní parcele č. k. 2439. Po přijetí tohoto návrhu zastupitel Hoblík navrhl opustit ideu stavby samostatného hřbitova, který si přáli žadatelé z dubna 1882, protože nový hřbitov měl kryt do budoucna potřebu města zcela dostatečně. Posléze začal řešitel zakázky se stavbou ohradní zdi, podstavce pod kříž a bytu pro hrobníka s umrlčí komorou. (Podle dvorního dekretu ze dne 23. října a 13. září 1784 č. 2951 jsou ohradní zeď a kříž ze zákona nutně součástí hřbitova byť i nekonfesního.)¹⁸ Dne 1. prosince byl potom nový hřbitov vysvěcen pardubickým děkanem Mons. J. Chmelíkem.¹⁹

1.2.1 Městský hřbitov v kontextu práva

Oproti hřbitovu u sv. Jana, který fungoval na principu zádušním a na jehož provoz neměla pardubická obec žádný vliv, spravovala nový hřbitov již obec sama. Pardubický děkan Mons. Chmelík, který hřbitov světil, se ještě během roku 1883 pokoušel tento stav korigovat.²⁰ Na jednání městské rady se tak dostala jeho žádost, aby nekatolíci byli pohřbíváni ve zvláštním oddělení, nikoliv po boku katolíků. Dále Mons. Chmelík žádá o přejmenování hřbitova na Městský komunální římsko-katolický hřbitov.

17 SOKA PCE, f. AMPCE, inv. č. 213, kn. 182, s. 268–270.

18 PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 32.

19 Srov. M. KLIMPL, *Pomni, že prach jsi a v prach se obrátíš (Pardubické hřbitovy)*, Zprávy KPP 11–12, Pardubice 1996, s. 299.

20 SOKA PCE, f. AMPCE, inv. č. 167, kn. 136, s. 276. a SOKA PCE f. AMPCE II, inv. č. 1872, číslo jednací 1926, karton. 68.

Žádosti bylo vyhověno v obou bodech. Podle Jana Paulyho existovaly hřbitovy z hlediska správy trojího druhu. Hřbitovy komunální pod výlučnou pravomocí obce, dále hřbitovy konfesionální, nad nimiž měla výhradní moc správa záduší a konečně pak hřbitovy církevně – komunální. Pro to, aby měl hřbitov status hřbitova církevně – komunálního, stačilo dle Paulyho jen to, aby byl církevně posvěcen, čímž získával „...charakteru věcí posvátných a podléhá v tom směru pravomoci faráře ve všech věcech, které se podle nauky a kázně církevní posuzují“.²¹

Pauly dále uvádí, že farář má pak na takovémto hřbitově žádat místa pro pohřbívání příslušníků své konfese a „...je oprávněn zameziti vše, co církevní kázni a řádu se přičí“.²²

Tato ustanovení vyplývaly podle Paulyho z judikátu správního soudu ze dne 19. května 1882, č. 870 a 7. listopadu 1883, č. 2556 a byla v čas jednání relativně nová. Je tedy pravděpodobné, že žádost kterou Mons. Chmelík de facto požadoval jen to, co dle právní normy církvi již náleželo, neopíral o argumentaci patřičnými právními normami. Mons. Chmelík se tedy s obcí dohodl na rozdělení hřbitova na katolickou a nekatolickou část, protože žádné nařízení o rozdělení hřbitova na konfesionální a jiné části, např. dětskou část, ze zákona neexistovalo, v platnosti byl toliko dvorní dekret z 12. srpna 1788, č. 1460, který stanoví, že společný hřbitov v obci s obyvatelstvem konfesionálně rozrůzněným na jednotlivá oddělení dle konfese být rozdělen pouze může. Ambice katolické farnosti na určitou kontrolu hřbitova byl demonstrován symbolicky upraveným názvem, který se ovšem již nikde jinde v pramenech nevyskytuje. Dokladem o vybudování nekatolické části hřbitova je dopis ze dne 9. října 1884 ve kterém evangelický farář J. M. Esterák oznamuje první pohřeb své konfese a posvěcení příslušné části hřbitova.²³ Do dnešních dní se také dochoval charakter konfesionálně specifického oddělení P nejstarší části městského hřbitova, na němž jsou v drtivé většině pomníky opatřené vyobrazením kalicha.

1.2.2 Podstatné rysy vlivu zřizování městského hřbitova na život obce

Více než jeden rok trvající doba jednání o vzniku nového hřbitova ukázala, že toto téma je pardubickou společností vnímáno jako relevantní. Obyvatelstvo části Pardubic stálo za prvotním impulsem ke zřízení nového hřbitova. Vzhledem k tomu, že žádost iniciovala část obyvatel žijících od stávajícího hřbitova ve více než uctivé vzdálenosti, a obsahem žádosti byl požadavek na zřízení hřbitova bližšího jejich

---

21 PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 13.

22 *Tamtéž*.

23 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 1872, č. j. 2759, kart. 70.

obydlím, lze s jistotou konstatovat, že strach z nezdravých hřbitovů, jak jej popsal například Philippe Ariès na příkladu osvícenské Francie 18. století, a kterého je plná i argumentace zastánců pohřbu žehem ještě na konci touto prací sledovaného časového období, v Pardubicích na přelomu 19. a 20. století nijak silně nerezonoval. Tuto domněnku podporuje i postup rušení hřbitova starého, kterému bude věnována další kapitola. Odrazem osvícenských snah o vymístění hřbitovů do přiměřené vzdálenosti od osady jsou v našem právním prostředí dvorní dekrety ze dne 23. srpna a 13. září 1784 č. 2951. K realizaci náplně těchto dekretů však v obcích docházelo namnoze až na konci 19. století, v čemž nejsou Pardubice výjimkou. Z hygienických důvodů pak na zřízení hřbitova stranou apeloval zastupitel Jahn. Jeho apel však přišel až na posledním rokovaní a byl spíše jedním z řady argumentů, jimiž se zastupitelé vypořádávali s návrhem na zřízení hřbitova u kaple sv. Anny na pozemcích hraběte Heldreicha. Obyvatelstvo Pardubic dále prokázalo svou angažovanost ve věci výběru místa pro nový hřbitov, když právě jejich negativní postoj k jeho zřízení na pozemku hraběte Heldreicha použili hned dva zastupitelé k argumentaci proti němu. Návrh hraběte Heldreicha na zřízení hřbitova na jeho pozemcích spolu s jeho subskripcí svědčí patrně i o tom, že zamýšlená stavba byla vhodnou možností pro spekulaci s pozemky. Hrabě Heldreich sice panu starostovi adresoval svou žádost opatřenou několika podpisy obyvatel Pardubic, nicméně patrně ještě větší části veřejnosti se návrh jevil jako nevhodný a odmítla jej. Především osobou zastupitele Barborky pak zastupitelstvo bylo upozorňováno na neadekvátnost ceny pozemků a na jejich obtížnou dopravní obslužitelnost. Přesilou argumentů byl pak návrh hraběte Heldreicha zdolán. Když se měl nový hřbitov roku 1899 rozšiřovat, odkoupila dokonce městská rada pozemky bez předchozího souhlasu obecního zastupitelstva právě proto, aby dalším spekulacím předešla.²⁴

1.3 Rysy zániku hřbitova u kostela sv. Jana

Zřízení nového hřbitova zcela proměnilo průběh pohřebních obřadů, znamenalo pro obec administrativní zátěž, zároveň však do obecního rozpočtu přineslo nikoli nezajímavé aktivní položky.²⁵ Zřízení nového obecního hřbitova mělo zcela zásadní vliv na proměnu vztahu obyvatelstva ke hřbitovu starému. Již první rok po ukončení pohřbívání na hřbitovu starém se objevil exces v podobě uražení hlavy sochy sv. Jana Nepomuckého na hřbitově stojící. O deset let později pak městská rada projednávala její

---

24 SOKA PCE, f. AMPCE, inv. č. 219, kn. 188, s. 995–997.

25 Například v roce 1893 hřbitovy vydělaly 2730 zlatých a 55 krejcarů, i po odečtení provozních nákladů zůstal městu zisk téměř 1300 zlatých. Srov. SOKA PCE, f. AMPCE, inv. č. 219, kn. 188. (Městský rozpočet, vloženo na konci knihy protokolů o jednání městského zastupitelstva.).

„pomazání“, na které se městská rada rozhodla zareagovat zvýšením v místě působících ponocných o dva a zdvojnásobením počtu příslušníků noční policie. Terčem nepřístojností se nestala pouze inkriminovaná socha, ale dle stížnosti měšťana Emanuela Jindřicha i samotné náhrobky a jiné prvky funerální architektury, které měly být místním hrobníkem, správcem hřbitova a zároveň kostelníkem při zdejších kostele pokoutně rozprodávány.²⁶ I s vědomím toho, že body stížnosti Emanuela Jindřicha je třeba brát s rezervou, neboť tento měšťan byl ve městské radě již nechvalně známý coby chronický nespokojenec a tvůrce stížností,²⁷ je jistě možné za těmito skutečnostmi vidět fakt, že se postupně vytrácel vztah ke starému hřbitovu jako k věci posvátné a místu odpočinku předků a že se hřbitov stával terčem vandalských útoků, až nakonec začal být obyvatelstvu města ve stávající podobě nepohodlný.

Nejen Ariès popisuje vliv vymístění hřbitovů za město na oslabení kontaktu obce s místem spočinutí svých zemřelých členů.²⁸ Mons. Jan Pauly nekompromisně hodnotil tento jev jako výsledek agitace zednářů, kteří za zástěrkou boje za veřejné zdraví sledovali cílenou sekularizaci společnosti, jejímž jedním krokem mělo být právě i zpretrhání bezprostřední prostorové svázanosti kostela a hřbitova, respektive vytěsnění hřbitova jako přirozeného memento mori za hranice města.²⁹ Praktickým důsledkem vymístění hřbitova z centra obce pak bylo znesnadnění průběhu pohřebních obřadů spojených dříve s bezproblémovým pohřbením zemřelého bezprostředně po obřadech konaných v kostele (byl-li většinového katolického vyznání). Bezprostřední návaznost obřadů byla v Pardubicích dokonce zcela vyloučena, protože cesta na hřbitov přetínala železniční dráhu a z bezpečnostních důvodů bylo na zastupitelstvu obce dne 5. března 1884 dokonce nařízeno končit pohřební průvody před kolejemi.³⁰

V Pardubicích lze sledovat tento vývoj od posledního desetiletí století devatenáctého po první desetiletí století dvacátého, v kterém starý hřbitov prodělal již téměř dokonalou proměnu v městský park nebo v řeči pramenů sad. Oficiálním datem začátku přeměny hřbitova v park je 27. července 1903, kdy byla vydána městská vyhláška oznamující přeměnu starého hřbitova ve veřejný sad a nařizující majitelům zde se nacházejících pomníků tyto po věrohodné prokázání jejich vlastnictví a obdržení speciálního obecního poukazu na odstranění pomníku, odstranit do konce ledna 1904.

---

26 SOKA PCE, f. AMPCE, inv. č. 1872, č. j. 640, kart. 70.

27 V tomto směru relativizoval možný negativní dopad stížnosti starosta ve svém dopise Mons.

Chmelíkovi. Srov. SOKA PCE, f. AMPCE, inv. č. 1872, č. j. 2513, kart. 70.

28 ARIÈS, *Dějiny smrti II*, s. 242–244.

29 PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 22 a 30–31.

30 SOKA PCE, f. AM PCE, inv. č. 213 kn. 182, s. 307.

Třebaže tato vyhláška označuje starý hřbitov za hřbitov zrušený již roku 1883, zrušení rozhodně ještě neznamenalo jeho faktickou likvidaci. Hřbitov dalších deset let zůstal nerušený v majetku správy záduší – patronátního úřadu velkostatku hraběte Wartinberga a předkupním právem na pozemek hřbitova disponovala Jednota pro stavbu děkanského chrámu v Pardubicích, na hřbitově stále působil správce a hrobník v jedné osobě, vnější podoba hřbitova zůstávala nezměněná, pouze se na něm přestalo pohřbívat. Tento stav vydržel přibližně do roku 1893, kdy městská rada začala jednat o převodu hřbitovního pozemku do svého vlastnictví. Jednání velmi uspíšil a zjednodušil fakt, že farnost prostřednictvím slavné Jednoty pro stavbu děkanského chrámu v Pardubicích pro uskutečnění svého eponymního záměru nezbytně potřebovala dotaci od města a pomýšlela si i na půjčku od městské spořitelny. Město nebylo ochotno nic z toho poskytnout bez garance převodu hřbitovního pozemku do svého vlastnictví. Jednání ovšem nelze označit za zcela bezproblémová. Jednota měnila své požadavky, dožadovala se například i bezplatného převedení pozemku pro stavbu chrámu do svého vlastnictví, aniž však disponovala stavebním nebo situačním plánem zamýšlené stavby. Obě strany se však díky společnému zájmu na shodě dohodly do konce roku 1896. Jednota se vzdala předkupního práva na pozemek starého hřbitova a město jej posléze od správy záduší odkoupilo.³¹ Ještě předtím však byla část pozemku odprodána p. Wlachovi ke stavbě domu, při jejíž realizaci došlo k odkrytí společného hrobu 70 obětí Prusko-rakouské války z roku 1866 na onom místě pohřbených.³² Přenesení ostatků na nový hřbitov neušlo pozornosti komitétu pro udržování vojenských památek a i na jeho žádost byl ostatkům vojáků postaven na útraty obce důstojný pomník.

V červenci roku 1904 na úřad městské rady dorazila žádost podepsaná 66 obyvateli Smilovy ulice za zřízení průchodu hřbitovem a za jeho odevzdání veřejnosti. Odevzdání veřejnosti si pak signatáři představovali především tak, že se starý hřbitov nebude na noc uzavírat, čímž by Smilova ulice získala stálý průchod do Alžbětiny třídy, hlavní třídy zeleného předměstí. V žádosti jsou relativizovány policejní a mravnostně-policejní důvody uzavírání starého hřbitova. Žádosti bylo přes protesty městského radního Lukesle obávajícího se *různých neplech* na místě jemuž náleží úcta vyhověno.³³ V období následujícím vydání výše popsané obecní vyhlášky byla na městskou radu adresována řada dotazů a žádostí souvisejících s průběhem prací. Majitelé náhrobků se nejčastěji dotazovali, kdy budou prováděny exhumace, jaké jsou s nimi spojeny náklady

---

31 SOkA PCE, f. AMPCE, inv. č. 219, kn. 188, s. 100–103.

32 *Tamtéž*, s. 528–530.

33 SOkA PCE, f. AMPCE, inv. č. 220, kn. 189, s. 429–430.

a zda je možné uložit náhrobky do stěny hřbitova, popřípadě stěny kostela. V odpověď jim přicházelo sdělení, že centrálně exhumace prováděny nebudou, jejich průběh si musel každý objednavatel zajistit sám. Zájem obce bylo pouze odstranění pomníků a krycích desek hrobů. Z toho důvodu je možno se domnívat, že určitá část ostatků nikdy ze starého hřbitova odstraněna nebyla. Obcí přeneseny byly pouze již zmíněné ostatky vojáků a dále pak ostatky „miláčka obce“ starosty Bubeníka zemřelého a zde pohřbeného roku 1879. Vzhledem k tomu, že v době rušení hřbitova stále žila Bubeníkova manželka Antonie Bubeníková, která měla o průběhu a způsobu přenesení ostatků a úpravě hrobového místa na novém hřbitově představy nekompatibilní s představami městské rady, protáhlo se definitivní přenesení ostatků a části pomníku až do doby, kdy paní Bubeníková nežila a vyústilo v přenesení krycí desky hrobu na městský hřbitov a vertikálního pomníku do sadů nesoucích Bubeníkovo jméno.³⁴

Proti vyhlášce o přeměně hřbitova ve veřejný sad, respektive úmyslům v ní obsaženým, se nepostavil ani úřad místodržitelství, ani biskupská konzistoř biskupství královéhradeckého. S naprostou likvidací hřbitova v Pardubicích nesouhlasili obyvatelé sdružení v platformě s názvem Spolek pro zachování, ochranu a zvelebování hřbitova zdejšího v Pardubicích v čele s předsedou Antonínem Červenkou. O činnosti tohoto spolku vypovídá například žádost o zakázání průjezdu bicyklistů hřbitovem a vyvěšení výstražné tabulky u hřbitova zakazující znečišťování chodníku vedoucího hřbitovem ze dne 3. září 1899. Vyhláškou oznamující proměnu hřbitova ve veřejný sad však přišel o svůj *raison d'être* a dobrovolně se rozpustil, o čemž informoval v oficiálním tisku.³⁵

Vyřizování žádostí o povolení manipulace s pomníky na starém hřbitově a způsob prokazování jejich vlastnictví ukazuje, že evidence jednotlivých hrobových míst a prvků funerální architektury na nich umístěných nebyla patrně na starém hřbitově vedena nijak důsledně, což potvrzuje například fakt, že na dotaz městské rady, jestli byl pomník v podobě sochy anděla vsazený do zdi kostela nad kryptou rodiny měšťana Menšíka se souhlasem zprávy záduší a zda je možno jej ponechat na původním místě, odpověděla zpráva záduší lakonicky, že souhlas pravděpodobně vydán byl, protože jinak by tam pomník nebyl stál.³⁶ Podobně nedůvěryhodně ve vztahu k přehledu o situaci na starém hřbitově působí fakt, že řada žádostí o umístění pomníků do zdi kostela byla zamítnuta s tím, že *„kostelní zed' bude přeplněna historickými deskami ze*

---

34 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M285/27/15, kart. 150.

35 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 1884, č. j. 1/10 – 17, kart. 95.

36 *Tamtéž.*

14. a 15. století³⁷, což jsou ovšem staletí, ve kterých ještě nestál ani kostel, ani hřbitov a přítomnost podobně starých prvků funerální architektury je tedy téměř jistě vyloučena.

Samotné městem řízené práce na přeměně hřbitova v sad počaly v druhé polovině roku 1904 odstraněním částí hřbitovní ohradní zdi a jejím nahrazením laťkovým plotem. Ještě předtím v březnu téhož roku vypršela prodloužená lhůta k odstranění pomníků jejich vlastníky a bylo přistoupeno k rozprodávání pomníků zbývajících. Do konce května 1905, z kterého se dochovalo vyúčtování prací, byl bývalý hřbitov osázen novými keři a stromky, postaveny na něm byly nové lavice, cesta skrz hřbitov byla zarovnána a upravena škvárou. Celkem činily výdaje do konce května 1905 téměř 1660 korun, tyto výdaje byly částečně pokryty příspěvkem městského okrašlovacího spolku a prodejem nikomu nepatřících náhrobků a jiných prvků funerální architektury (obě dvě položky vynesly každá cca 400 korun). Dalších 50 korun stálo přenesení hřbitovního kříže z jeho původního místa na místo u starého israelitského hřbitova v posledním měsíci roku 1904.³⁸ Relikty upomínající na hřbitovní minulost veřejného sadu u sv. Jana se staly po skončení prací oproti odhadům městské rady pouze nečetné náhrobky usazené do zdi kostela, ohradní hřbitovní zeď na západní straně někdejšího hřbitovního areálu a do roku 1927 pak již zmíněný rozměrný náhrobek starosty Bubeníka.³⁹

1.4 Průběh rušení israelitského hřbitova „Na Židově“

V porovnání s vlekoucím se průběhem rušení israelitského hřbitova se vývoj jednání a postup prací v kauze rušení hřbitova u svatého Jana jeví i přes dílčí komplikace zcela bezproblémově. Důvodem této bezproblémovosti byla zcela nepochybně kompromisní dohoda města se subjekty majícími motivaci i prostředky proměnu hřbitova ve veřejný sad znemožnit. V případě rušení hřbitova israelitského se do jednání postupně zapojovaly subjekty s autonomními zájmy, které byly často nekompatibilní. Výsledkem byla na dlouhou dobu patová situace, která vydržela až do doby, kdy se díky politické situaci pozice židovské obce oslabily natolik, že patrně raději přistoučila i na řešení, ke kterému by nikdy předtím souhlas nedala.

Od roku 1883 se na hřbitově „Na Židově“ podobně jako na hřbitově u sv. Jana nepohřbívalo, nový israelitský hřbitov vznikl v těsné blízkosti nového obecního hřbitova a od jeho zřízení se pohřbívalo výhradně na něm.⁴⁰ Hřbitov na předměstí

---

37 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 1884, č. j. 1/10 – 17, kart. 95.

38 *Tamtéž*.

39 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M285/27/15, kart. 150.

40 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 1872, č. p. 15552, kart. 70.

venkovského rázu i díky chování obyvatel evidentně chátral. Roku 1914 přikročil městský okrašlovací spolek k zakrytí hřbitovní zdi břečťanem, protože sama israelitská náboženská obec se k tomu i přes výzvu obce neměla. Tento zákrok ovšem patrně neměl valného účinku, proto roku 1920 byl vznesen radikálnější návrh na úplné zrušení hřbitova. Tento návrh vzešel z aktivity obyvatel Husovy ulice (která kolem hřbitova procházela) a „...všech bočných ulic...“⁴¹ kteří v lednu 1920 sepsali petici argumentující tím, že „...to velmi špatně vyhlíží, když ve středu předměstí, kol dokola domy obehnaný, nachází se onen hřbitov...“ a že ze hřbitova „...za letního času vychází zápach, který celé okolí otravuje“.⁴² V petici se dále objevilo od obyvatel předměstí poněkud alibistické upozornění na svůj vlastní nešvar ukládání hnoje, dříví a řepných řízků ke hřbitovní zdi, který by měl po likvidaci hřbitova logicky vymizet. Závěr petice končí velkorysou vizí hřbitova přeměněného v park sloužící „...k okrase celého města i okresu“.⁴³ Ve zprávě o stavu tohoto hřbitova vypracované v reakci na petici na popud městské rady městským lékařem Josefem Těšíkem je sice kategoricky popřeno, že by zápach, na který se obyvatelé odvolávají, mohl pocházet po tolika letech z hnilobných procesů a zbytků v půdě, sám přišel s logickým vysvětlením, že za zápach nejspíše může stojatá voda z kaluží, potvrdil však, že zrušením onoho hřbitova může město jen získat po stránce zdravotní i estetické. Po dobrozdání městského lékaře a zdravotní rady bylo přistoupeno k dotazování israelitské náboženské obce na její postoj ke zrušení tohoto hřbitova. Israelitská náboženská obec vyjádřila v září 1920 se záměrem souhlas podmíněný tím, že veškerým pracím na rušení hřbitova bude předcházet z její strany „památkový průzkum náhrobků“⁴⁴ a vyhledání vhodného pozemku k jejich přenesení a slíbila město o výsledku průzkumu informovat. Do roku 1924 však nebyla ze strany náboženské obce vyvíjena v tomto směru žádná aktivita a městská rada byla nucena celou věc urgovat. Teprve za další dva roky israelitská náboženská obec v dopise adresovaném městské radě omlouvala svůj pomalý postup detailním zkoumáním rituálních předpisů a přišla již s konkrétními požadavky na postup při rušení hřbitova. Zaprvé měly být všechny práce financovány městem a prováděny pod dohledem israelitské náboženské obce, starý hřbitov neměl být nikdy v budoucnu zastavěn, což mělo být zaknihováno. Posledním požadavkem israelitské náboženské obce bylo bezplatné převedení pozemku na východní straně sousedícího s jejím novým hřbitovem za účelem rozšíření hřbitova a

---

41 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M 158/20/15, kart. 150.

42 *Tamtéž.*

43 *Tamtéž.*

44 *Tamtéž.*

stavby nové „*monumentální obřadní síně*“.⁴⁵ V tuto chvíli se do jednání kromě doposud zainteresovaných subjektů vložila další strana – 1. československý železniční pluk, který na pozemku vyhlédnutém si israelitskou náboženskou obcí plánoval rozšířit síť svých drah o novot „*výtažnou kolej na Chrudim*“⁴⁶ a úspěšně požadoval na městě blokaci záměru israelitské obce. Roku 1931 městský finanční odbor přišel s návrhem financovat likvidaci hřbitova nákladem nouzových prací, ovšem na místě vhodném pro rozšíření nového israelitského hřbitova již stála ona kolej polní dráhy 1. československého železničního pluku a na výkup jiného vhodného pozemku město nemělo prostředky a projekt nebyl realizován.⁴⁷ V této již tak pro zrušení hřbitova velmi nepříznivé situaci, již by bylo možno označit za patovou, vše ještě více zkomplikoval okresní úřad, který roku 1932 zrušení hřbitova výslovně zakázal s poukazem na památkovou hodnotu hřbitova pocházejícího dle zkreslených informací okresního úřadu z 15. století. Navzdory zcela jasnému odmítavému stanovisku okresního úřadu ve věci zrušení starého israelitského hřbitova byl dne 14. července 1933 hřbitov prohlédnut památkovou komisí složenou ze zástupců městského stavebního odboru, israelitské náboženské obce, pardubického děkana a dalších. Tato komise zjistila, že stav mnoha náhrobků je zcela tristní a jedinou nadějí pro zbylé ještě zachovalé náhrobky je jejich přenesení na jiné místo. Dalších téměř pět let se ovšem o rušení hřbitova s poukazem na trvalý zamítavé stanovisko okresního úřadu nejednalo, alespoň byla tedy israelitské náboženské obci adresována výzva k opravě hřbitovní zdi a márnice vyčíslené městskou technickou kanceláří na 10 000Kč. Roku 1938 na okresní úřad došla žádost o revizi stanoviska ve věci zákazu zrušení starého israelitského hřbitova podepsaná pardubickým starostou. Starostova žádost obsahovala mimo jiné i sugestivní vylíčení neutěšených poměrů na hřbitově panujících:

*„...Hroby jsou zpusťošeny, pomníky pokácené, hřbitovní zed' na mnoha místech jest pobořena. Ve dne slouží hrajícím si dětem za skrývačku, nebo přelézají zed' hřbitova, aby si odnesly míč, který při hře jim tam náhodou zapadnul. Za tmy házejí lidé přes hřbitovní zed' staré hrnce, střepy a různé odpadky, vykonávají tam i tělesnou potřebu, ba tropí se tam za vlahé noci i jiné neplechy“.*⁴⁸

V listopadu téhož roku adresoval městský hajný Václav Šverhard městské radě již poměrně radikální návrh na zrušení hřbitova městem bez ohledu na jiné subjekty tak, že by se ostatky prostě pohřbily na místě samém do společného hrobu a náhrobky, materiál

45 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M 162/26/15, kart. 150.

46 *Tamtéž.*

47 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M 3748/31/15, kart. 150.

48 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2190 M 652, č. j. M 652/35/173, kart. 276.

ze hřbitovní zdi a z márnice spolu se dřevem ze stromů a keřů by se dle tohoto návrhu měly prodat k pokrytí nákladů spojených s rušením hřbitova. Ještě radikálněji vystupoval Václav Šverhard v lednu 1939, kdy v reakci na novoroční číslo Východočeského republikána,⁴⁹ v němž se J. Fryč pokoušel vykreslit hřbitov jako zajímavou památku hodnou ochrany, zaslal městské radě a redakci Východočeského republikána své stanovisko, v němž z tristního stavu hřbitova obviňoval israelitskou náboženskou obec a navrhl hřbitov nejen přeměnit v park, ale rovnou bývalou plochu hřbitova zastavět.

V atmosféře radikalizace názorů se jako zcela iluzorním jeví návrh israelitské náboženské obce z poloviny listopadu 1938 na přeměnu hřbitova v park prostým odstraněním ohradní zdi s márnicí a ponechání nehrazeného hřbitova coby netradičního parku.⁵⁰ Koncem prosince však 1938 již israelitská náboženská obec souhlasila s rituálním přenesením ostatků a náhrobků ze starého hřbitova na svůj nový hřbitov. 11. dubna 1939 okresní úřad úplně změnil své stanovisko, zrušení starého israelitského hřbitova přímo nařídil a ve svém nařízení uvedl i dílčí směrnice pro postup prací. Israelitská náboženská obec se v již velmi defenzivním postavení v květnu 1939 s městem dohodla na tom, že kromě příspěvku 7 500 korun od ní budou práce na rušení hřbitova hrazené městem. Městu se pak na oplátku israelitská náboženská obec zavázala předat darovací listinu ke hřbitovu z roku 1836 a vzdát se požadavků na pozemky k rozšíření svého nového hřbitova. 12. června 1939 se počalo s odstraňováním zdi a náhrobků – přes 30 historicky cenných jich mělo být přeneseno na pardubický nový israelitský hřbitov nebo v případě nedostatku prostoru na přeloučský israelitský hřbitov, zbytek náhrobků měl být zakopán do země na místě hřbitova. Jeden rozměrný náhrobek měl být po odtesání nápisů ponechán na místě jako parková okrasa. Datum ukončení prací na rušení hřbitova je 9. srpna 1939.⁵¹

Datum ukončení pohřbívání na obou hřbitovech, jimž byla v předchozích kapitolách věnována pozornost, je shodné. Ačkoliv tedy proces jejich zániku má stejný začátek, další průběh byl v mnoha ohledech z nejrůznějších důvodů odlišný. Rušení hřbitovu u sv. Jana započalo téměř přesně za 20 let po ukončení jeho využívání k pohřbívání, tedy v době, kdy se o starém israelitském hřbitově v souvislosti s možným rušením ještě vůbec nehovořilo. Důvodem bude patrně prozaický fakt, že hřbitov u sv. Jana stál mezi Alžbětinou třídou a Smilovou ulicí v poměrně frekventované části

---

49 J. FRYČ, *Pardubické památky*, Východočeský republikán, 1939, ročník 21, číslo 1, s. 2.

50 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2190 M 652, č. j. M 2699/33/15, kart. 276.

51 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2190 M 652, č. j. M 652/35/173, kart. 276.

města na očích velké části městského obyvatelstva, zatímco starý israelitský hřbitov u Husovy ulice se nacházel na periferii města a většina městského obyvatelstva k jeho existenci mohla být zcela indiferentní. Nesouhlas s rušením hřbitova u svatého Jana dával na rovině občanské iniciativy najevo Spolek pro zachování, ochranu a zvelebování hřbitova zdejšího v Pardubicích, jednání na rovině oficiální se zástupci pardubické farnosti, Jednoty pro stavbu děkanského chrámu v Pardubicích aj. platforem mohoucích mít zájem na zachování hřbitova ve stávající podobě o převedení hřbitovního pozemku do majetku města však proběhla poměrně rychle a nekomplikovaně a skončila pro město úspěšně. K zrušení starého israelitského hřbitova vzešel prvotní impuls od obyvatel předměstí, na kterém se hřbitov rozkládal. Jednání zástupců městské rady s představiteli israelitské náboženské obce i přes proklamovaný oboustranný zájem na zrušení starého israelitského hřbitova se protahovala jednak díky liknavému přístupu této náboženské obce, jednak i díky požadavkům, které si kladla, zvláště, byly-li tyto v rozporu se zájmy 1. československého železničního pluku, jenž se zcela nezáměrně stal subjektem, který později spolu s Okresním úřadem i díky neflexibilitě požadavků israelitské náboženské obce blokoval veškerou možnou aktivitu na rušení hřbitova.

Je otázkou, zda lze spojovat náhlý rychlý postup jednání o zrušení starého israelitského hřbitova v éře druhé republiky, respektive Protektorátu Čechy a Morava se vzrůstajícím vlivem antisemitského hnutí. O tom, že by se podobná interpretace náhlého průlomu v kauze rušení starého israelitského hřbitova mohla zakládat na pravdě svědčí to, že právě na konci roku 1938, respektive začátkem roku 1939 se objevily bezprecedentní návrhy na zrušení hřbitova postupem zcela ignorujícím i ty nejelementárnější požadavky rituálních předpisů, na které se předtím israelitská náboženská obec odvolávala. O tom, že snaha o zrušení tohoto hřbitova mohla být interpretována jako aktivita protižidovského hnutí svědčí již zmíněný paradoxní článek J. Fryče z 1. ledna 1939, ve které se objevila výzva obyvatelům Pardubic, aby abstrahovali názory protižidovského hnutí, které jsou dle něj správné a chvályhodné, od snahy o zrušení jedinečné kulturní památky. Václav Šverhard, v médiích nejradikálnější stoupenec zrušení hřbitova, však v následném čísle Východočeského republikána jakéhokoli spojení s protižidovským hnutím striktně popřel. Ke konečné dohodě mezi městem a pardubickou israelitskou náboženskou obcí došlo už v době Protektorátu Čechy a Morava a snad lze přičíst představitelům města ke cti, že nebyl brán ohled na myšlenky radikálního a jednoduchého zrušení hřbitova bez ohledu na přání israelitské náboženské obce a místo toho proběhlo rituální přenesení ostatků a náhrobků na nový

israelitský hřbitov.

1.5 Další pardubické hřbitovy

Kromě hřbitovů, jimž byla dosud věnována detailní pozornost, se na území Pardubic v tomto práci sledovaném období nacházely ještě hřbitov okresní nemocnice, hřbitov vojenský, hřbitov Zemské donucovací pracovny a nový hřbitov israelitský. Jestliže se jedna z příštích kapitol bude zabývat rozdělením hřbitovního prostoru na dvou částech jednoho hřbitova, bude se tato kapitola zabývat rozdělením hřbitovního prostoru na samostatná pohřebiště a hledat možné interpretace důvodu jejich existence.

Nový israelitský hřbitov vznikl paralelně s městským hřbitovem v roce 1883. Jeho plocha v podstatě jen prodlužovala plochu městského hřbitova, s nímž po jedné straně sousedila a s nímž měla společnou jednu ohradní zeď. Do roku 1883 byl k pohřbívání členů israelitské náboženské obce užíván hřbitov „Na Židově“. Existence hřbitova, jehož správu by vedla sama israelitská náboženská obec, byla klíčovým předpokladem pro možnost dodržování rituálních předpisů israelitského náboženství na pohřebišti,⁵² proto bylo v zájmu israelitské náboženské obce zřídit vlastní hřbitov, jehož provoz by byl na orgánech města nezávislý. Na jižní straně hřbitova stála malá obřadní síň, stavba sítě větší, israelitskou náboženskou obcí zamýšlená, narazila na problémy popsané v kapitole o rušení starého israelitského hřbitova.

Velmi nápadný je vývoj vztahu k vojenským hřbitovům. Před první světovou válkou, respektive před stavbou komplexu pardubické vojenské nemocnice, byl hřbitov zdejší vojenské posádky vymístěn z Pardubic do katastru obce Pardubičky a i z naprostého nedostatku pramenů k tomuto hřbitovu z období sledovaného práci, jejichž původcem by bylo město, lze usuzovat, že pro život ve městě nehrála přítomnost vojenského hřbitova v Pardubičkách důležitou roli. Změna nastala až s vypuknutím 1. světové války a rokem 1915, kdy byl erárem zřízen nový hřbitov pro potřeby vojenské nemocnice,⁵³ respektive s rokem 1916, kdy došlo mezi c. k. erárem a obcí Pardubice k oboustranné shodě na podmínkách jeho provozu. Město se zavázalo zajistit převedení všech potřebných pozemků⁵⁴ do svého vlastnictví, zřizovat a udržovat „hřbitovní značky“ a pečovat o hřbitovní zeď, c. k. erár se naproti tomu zavázal zaplatit městu sjednanou sumu 16 000 korun a pohřbívat svým nákladem osoby zemřelé ve

---

52 Například zákaz vstupu v některé dny, zákaz vstupu do prostoru s nepokrytou hlavou, jiná pravidla pro nakládání s ostatky a náhrobky.

53 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M 689/16/15, kart. 150.

54 Atypický postup při zřizování hřbitova – nejprve stavba, poté výkup pozemků – vedl k tomu, že ještě roku 1921 vedli někteří jednotlivci s městem právní spory.

vojenské nemocnici.⁵⁵ Výsledkem těchto jednání vedených od roku 1915 tedy bylo zřízení velmi rozlehlého vojenského hřbitova v bezprostřední blízkosti hřbitova městského.

Po 1. světové válce byla v říjnu 1921 na části plochy tohoto vojenského hřbitova komisí sestavenou městem odsouhlasena a později zahájena výstavba Pardubického krematoria. Jednoznačně interpretovat tuto událost jako projev krajní neúcty ke zde pohřbeným vojákům, třebaš bojujícím na straně, kterou pravděpodobně pocítovala prvorepubliková česká společnost jako nepřátelskou, nicméně nelze, neboť v pramenech není potvrzeno, že by některá hrobová místa byla narušena, ani že by například před hloubením základů krematoria došlo k exhumaci ostatků. Vzhledem k velikosti stavby krematoria a její situaci do prostoru pohřebiště se nicméně lze domnívat, že k narušení alespoň části hrobových míst dojít mohlo. Ostatky, které by ještě v zemi nebyly uloženy po předepsanou tleci dobu 10 let, by tedy nejspíše musely být přeneseny jinam do plochy hřbitova. Ať již stavbě krematoria předcházely exhumace na místě stavby pohřbených ostatků vojáků, nebo ne, nezpochybnitelným faktem zůstává, že prostor vojenského pohřebiště byl přítomností krematoria velmi výrazně poznamenán. Ve středu tohoto vojenského hřbitova od roku 1923 stála samotná budova krematoria, okolí krematoria bylo upraveno například přístupovou cestou, sovkulturami dvojice světloňů a roku 1935 schválenou stavbou kolumbária. Nicméně ráz vojenského pohřebiště se stavbou krematoria zcela nevytratil a plocha kolem krematoria dál sloužila jako vojenský hřbitov. Roku 1928 zde byl postaven pomník nákladem československé obce legionářské v Pardubicích a na hřbitově se konaly za přítomnosti zmíněné legionářské obce pietní akty navštěvované kromě soukromých osob i oficiálními zástupci města.⁵⁶

Zřízení vojenského hřbitova pro potřeby vojenské nemocnice bylo vzhledem k velkému počtu⁵⁷ v nemocnici umírajících osob nezbytné. Stávající vojenský hřbitov byl od vojenské nemocnice ve značné vzdálenosti a byl z tohoto důvodu i v případě jeho rozšíření pro potřeby vojenské nemocnice prakticky nevyužitelný. Do konce touto prací sledovaného období se dochovaly oba vojenské hřbitovy.

---

55 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M 689/16/15, kart. 150.

56 Dne 9. 11. 1929 byly z tohoto hřbitova za přítomnost čestné stráže slavnostně přeneseny ostatky jihoslovanských vojáků do mauzolea v Jindřichovicích. Srov. SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M 3179/29/15, kart. 150. Dne 2. listopadu 1936 se na vojenském hřbitově odehrála dušičková panychida. Slavnost se konala za účasti čestné rotý a hudebního sboru Národní Gardy č. 43. Srov. SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2188 M 650, č. j. M652/36/203, kart. 276.

57 Podle stránek Spolku pro vojenská pietní místa bylo na tomto vojenském hřbitově pochováno celkem 1782 osob účastnících se 1. světové války. Dostupné online (<http://www.vets.cz/vpm/mista/obec/43/?vp-page=14>), [citováno k 5.6.2015].

Zřízení nemocničního hřbitova souviselo se zřizováním okresní nemocnice v Pardubicích v prvních letech 20. století a s nutností pochovávat někde zde zemřelé pacienty, kteří buď neměli pozůstalé nebo jejichž pozůstalí nezajistili pohřeb na jiném místě. Do zřízení nemocničního hřbitova byli tito zemřelí pochováváni především na hřbitově v Pardubičkách, což nebylo vzhledem k omezené kapacitě hřbitova a k jeho konfesionálnímu charakteru dle mínění představitelů obce příliš vhodné. Pro potřeby okresní nemocnice se sice již od počátku počítalo se stavbou hřbitova v katastru obce Pardubičky, proti tomu však byl hrabě Henkl z Donnersmarku, který měl poblíž pozemků za účelem stavby hřbitova již okresním úřadem zakoupených své nemovitosti. Obec Pardubičky se tak ocitla v nezávidění hodné situaci. V jejím zájmu sice zřízení samostatného hřbitova okresní nemocnice bylo, jeho stavba na okresním úřadem zamýšlených pozemcích by však mohla znamenat odchod největšího plátce daně v Pardubičkách.⁵⁸ Několikaletá jednání vyústila až roku 1905 ve stavbu nového hřbitova okresní nemocnice u cesty mezi Pardubičkami a Drozdicemi hluboko v extravilánu, tam, kde jeho přítomnost nebyla nikomu na obtíž.⁵⁹ Ve 30. letech upravila smlouva mezi okresní nemocnicí a pardubickým pohřebním ústavem částečně i provoz tohoto hřbitova. Město se prostřednictvím svého pohřebního ústavu zavázalo mimo jiné přispívat na údržbu hřbitova výměnou za právo jisté exkluzivity v obstarávání pohřbů v nemocnici zemřelých pacientů.⁶⁰

Svůj vlastní hřbitov měla i pardubická zemská donucovací pracovna vystavěná mezi lety 1889 a 1891 shodou okolností částečně na pozemku zrušeného vojenského hřbitova na Bílém předměstí.⁶¹ Hřbitov zemské donucovací pracovny byl situován při cestě z Pardubic do Sezemic u osady Hůrka.

Společným rysem těchto pohřebišť byla jejich neverejnost – sloužila pouze potřebám instituce, která je zřizovala. S výjimkou hřbitova israelitského lze říci, že tyto hřbitovy pojímaly osoby, které byly obyvateli města pocíťovány jako cizí, neplnohodnotní členové komunity obyvatel Pardubic, ať již to byli na čas ve městě dislokovaní vojáci místní posádky, v nemocnici zemřelí chudí nebo chovanci zemské donucovací pracovny. Místní obecní hřbitov byl samozřejmě nejen místem uložení ostatků zdejších obyvatel, ale také místem návštěv pozůstalých, kteří hroby často

---

58 SOKA PCE, f. Okresní úřad Pardubice, č. inv. 755, č.j. 5/16/209, kart. 73.

59 Srov. M. KLIMPL, *Pomni, že prach jsi a v prach se obrátíš (Pardubické hřbitovy)*, Zprávy KPP 11–12, Pardubice 1996, s. 300.

60 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2188 M 650, č. j. M 650/36/8, kart. 276.

61 *Tamtéž*.

opatřené nákladnými pomníky a krycími deskami udržovali. Hřbitov nemocniční nebo hřbitov chovanců zemské donucovací pracovny naopak sloužil především praktickému účelu ukládání ostatků zemřelých a musel mít povahu spíše jen hřbitovní zdi ohraničené plochy se zatravněnými hliněnými mohylami. Případně zřízená oddělení pro potřeby okresní nemocnice nebo zemské donucovací pracovny na městském hřbitově by nutně musela působit velmi cize a nepatřičně, lze se domnívat, že by občané proti záměru pohřbívat chovance z donucovací pracovny nebo chudé z nemocnice na městském hřbitově protestovali. Kromě těchto estetických důvodů hovořil pro zřízení výše uvedených samostatných hřbitovů především i důvod ekonomický. Finančně nevýhodné zřizování hrobu pro chudého nenáleželo městu, ale instituci, ve které dotyčný pochovávaný zemřel. Tyto ekonomické důvody byly konec konců rozhodující při sporu o pohřbívání chudých z okresní nemocnice vedoucího ke zřízení hřbitova nemocničního.

2. SPRÁVA MĚSTSKÝCH HŘBITOVŮ

Po zřízení obecního hřbitova v roce 1883 město převzalo povinnosti spojené s provozem hřbitova, které doposud náležely správě záduší spravující hřbitov u sv. Jana. Bezprostředně po zahájení provozu na obecním hřbitově došlo na zasedání zastupitelstva obce ke schválení pohřebních tax, jejichž podoba byla konzultována s pardubickým děkanem Mons. Josefem Chmelíkem. Tyto pohřební taxy byly rozděleny na 6 tříd u pohřbu osoby dospělé a 3 třídy pohřbu dítěte. Ve výčtu úkonů a služeb příslušejících pohřbům v jednotlivých tarifních kategoriích je jednoznačně určeno, co zajišťuje město a co záduší. Pohřeb 1. třídy tak například stál 173 zlatých a 73 krejcarů, přičemž poplatky městu za vykopání hrobu, hrobové místo, za pronájem pohřebního vozu a vyzdobení místnosti v domě smutku činily pouze 36 korun, zbytek, téměř 140 zlatých, přináleželo zaplatit záduší. Pokud se pozůstalí rozhodli zakoupit místo pohřebního místa za 3 zlaté místo hrobové, zaplatili za ně 100 zlatých a částka, kterou za pohřeb zaplatili městu byla takřka totožná s tou, kterou museli zaplatit záduší.⁶²

2.1 Hřbitovní řád královského komorního města Pardubic

Dokumentem, který detailně zobrazuje správu městských hřbitovů je až Hřbitovní řád královského komorního města Pardubic⁶³ z roku 1903. Tento řád vznikl až po rozšíření obecního hřbitova a v mnohých ustanoveních je poplatný charakteru této rozšířené části hřbitova. Řád kromě záležitostí samotné správy hřbitovů a jejich provozu obsahuje i instrukce pro hrobníka a pohřební zřizence. Řád je dochován v podobě strojem psaného konceptu s řadou vpisek, škrťů a formulací, které byly po předložení řádu zemskému úřadu místodržitelskému v Praze ještě pozměněny.⁶⁴ Pro dokumentaci pohřební kultury Pardubic od počátku 20. století se jedná o zcela zásadní památku.

2.1.1 Hřbitovní správa v Hřbitovním řádu královského komorního města Pardubic

Dle řádu je plocha hřbitova rozdělena na místa při ohradních zdech určená pro zřizování hrodek a ostatní hřbitovní plochu. Tato ostatní plocha je dále dělena na jednotlivá oddělení – čtvercová pole⁶⁵ označená římskými číslicemi. Oddělení jsou potom dále rozdělena na řady označené velkými latinskými číslicemi a jednotlivá hrobová místa označená arabskými číslicemi. Takto precizní rozdělení plochy hřbitova

---

62 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 1872, č. j. 26/55, kart. 69.

63 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 1884, č. j. 1/10 – 5, kart. 95.

64 *Tamtéž*.

65 V řádu uvedená jako čtvercová, ve skutečnosti spíše obdélníková.

usnadnilo vedení přesné evidence hrobových míst a velmi dobře mohlo být implementováno na geometricky pravidelný půdorys rozšiřující části obecního hřbitova, nicméně na původní části hřbitova z roku 1883 postrádající naprosto pravidelnost oddělení rozšiřující části byla oddělení zřizována dle jiných principů.⁶⁶ Řádem jsou hroby rozděleny do tří kategorií – hrobek, rodinných hrobů a hrobů jednotlivců. Specifikem hrobek a rodinných hrobů bylo přenechání takového hrobového místa pozůstalým jednou provždy za jednorázový poplatek počítaný z metrů čtverečních zabraného hrobového místa. Majitelé hrobek a rodinných hrobů nadále obci platili za hlídání hrobky či hrobu mezi 1 korunou až 3 korunami ročně, popřípadě mohli podle potřeby platit za další pohřbení do hrobky nebo hrobu. Dokud nájemci trvale přenechaného místa o toto místo pečovali, trvalo k tomuto místu jejich vlastnické právo. Vlastnictví hrobky i rodinného hrobu bylo možné dědit až do 4. stupně. Oproti tomu byly hroby jednotlivců pronajímány pouze na 10 let s možností opakované prolongace smlouvy zaplacením poplatku na dalších 10 let. Návrh, aby se dětské hroby jednotlivců pronajímaly na 5 let nebyl zemským místodržitelským úřadem přijat s odůvodněním, že i u dětských hrobů se má dodržovat desetiletá tlecí doba. Výše poplatku za propůjčení hrobového místa pro hrob jednotlivce byla kalkulována dle 6 tříd u dospělých hrobů a 4 tříd u hrobů dětských. Výše poplatku vycházela z lukrativity hrobového místa. Podél hlavní cesty se nacházely hroby 1. třídy, naproti hrobkám hroby 2. třídy, podél pobočných cest hroby 3. třídy, 2. v řadě hrobů byl vždy hrob 4. kategorie, 3. v řadě hrobů stál hrob 5. kategorie, konečně mezi nimi uvnitř oddělení se nacházely hroby poslední 6. kategorie. Dětské hroby nemohly stát naproti hrobkám, dětským hrobem 2. třídy tedy byl hrob podél pobočné cesty. Dětský hrob 3. třídy se mohl nacházet buď ve 2. nebo 3. řadě. Dětské hroby 4. třídy se potom nacházely uvnitř oddělení.

Specifikem hrobkových míst bylo dle hřbitovního řádu jejich povinné vyzdobení pomníkem nebo jiným obdobným způsobem. Podobně měly být hrobky ohrazeny mříží, což ovšem bylo z řádu vyškrtáno jako nařízení hřbitovnímu řádu odporující. Na původním hřbitově z roku 1883 nicméně řada dochovaných původních hrobek mříží opatřena je, lze se tedy domnívat, že minimálně prvních 20 let provozu se na této části hřbitova hrobky mříží povinně opatřovaly. Hřbitovním řádem je upravena i vnější podoba hrobů jednotlivců. Ty musely být po celou dobu užívání opatřeny 40 cm vysokou zatravněnou hliněnou mohylou. Stavbu pomníku musel schválit obecní úřad. Pomníky nesměly přesahovat výšku 190 cm. Nápisy na pomnících musely být pouze české, cizojazyčné nápisy mohly být povoleny pouze hřbitovním odborem městské rady.

---

66 Srov. s následující kapitolou.

Nápis přičící se svatosti a vážnosti hřbitova mohl být odesán na náklady vlastníka pomníku. Hřbitovnímu odboru městské rady rovněž příslušelo schvalovat výsadbu dřevin na hřbitově, výslovně ovšem bylo zakázáno sázet na hřbitově ovocné stromy. Hřbitov byl nejméně dvakrát ročně prohlédnut městským stavitelem.

Kromě vnější podoby hřbitova a úpravy hrobů obsahoval hřbitovní řád i pravidla pro výkopy hrobů a hrodek. Minimální hloubka výkopu byla stanovena pro hrob na 1,7 metru, u hrobky pak na 3 metry. Odstup jednotlivých hrobových míst od sebe byl stanoven u hrobů dospělých na 0,5 metru po šířce a 0,3 metru po délce. U hrobů dětských byl stanoven minimální rozestup 0,35 metru po šířce a 0,2 metru po délce. Dichotomie hrobů dětských a hrobů dospělých byla zachována i při stanovování minimální hloubky podezdívky pod pomník. Ta činila u hrobů dospělých 72,5 cm, zatímco pro stavbu pomníku u hrobu dětského stačila podezdívka hluboká pouze 56 cm.

Hřbitov byl dle řádu přístupný v době od 1. dubna do 31. října od 6.00 do 20.00, od 1. listopadu do 31. března pak od 7.00 do 18.00. Hřbitov se zavíral v každou roční dobu v čas polední přestávky, tedy mezi 12.00 a 13.00. Na hřbitov byl zakázán vstup s koši a jinými dopravními předměty, pokud v nich nebyly přinášeny květiny. Hrobník měl kompetenci tyto dopravní předměty prohledat. Zalévat zeleň na hrobě směla jen osoba dospělá, zalévání se však mohlo dít pouze jedenkrát denně.

Hrobníkovi bylo hřbitovním řádem uloženo především vést knihu mrtvol spolu s pohřebními protokoly a být dozorcem hřbitova. Hrobník musel bydlet v domě pro hrobníka situovaném přímo při hřbitově. V tomto domě musel uchovávat knihu stížností. Dalšími elementárními povinnostmi hrobníka řádem stanovenými bylo například udržování čistoty a pořádku v umrlčích komorách, péče o náradí, či dohlížení na pietní ukládání zetlených ostatků pod dno hrobu. Hrobník měl rovněž za povinnost očekávat u hřbitovní brány každý průvod se zemřelým a kontrolovat, zda pozůstalí disponují poukazem městského úřadu k pohřbení zemřelého na obecním hřbitově. Hrobníkovi naopak nepříslušelo rozhodovat ve věci výběru jednotlivých hrobových oddělení a řad, které měly být k pohřbívání vybírány, toto náleželo do kompetence pouze hřbitovnímu odboru městské rady.

V závěru hřbitovního řádu je pamatováno i na pohřební zřízení. Tito byli dle řádu placeni dle toho, který pohřební vůz byl při převozu zemřelého na hřbitov použit. Pokud byl použit vůz velký, činila jejich výplata 2 koruny a 40 haléřů za pohřeb, pokud byl použit vůz malý, činila odměna za asistenci při pohřbu pouze 1 korunu 60 haléřů. Pohřebním zřízencům bylo hřbitovním řádem uloženo důstojné chování a zejména jim

bylo zakázáno hlasitě mluvit, kouřit, smát se a požadovat po pozůstalých různé příplatky za své služby.

2.2 Proměny hřbitovního a pohřebního řádu po roce 1903

Po zřízení krematoria⁶⁷ došlo ke změnám v pohřebním řádu. Vzhledem k torzovitosti dokladů těchto změn lze pouze říci, že se v průběhu času několikrát zvedly ceny za hrobová a hrobková místa, došlo k nárůstu počtu pohřebních vozů – nově město disponovalo pěti pohřebními vozy pro dospělé rozdělenými do tří tarifních tříd a jedním pohřebním vozem dětským. Rozděleny do tříd byly nově i pohřební komory. Povolení ke stavbě na hřbitově nyní podléhalo zpoplatnění od 150 korun za povolení ke stavbě velké hrobky do 25 korun za povolení ke stavbě ohrobce. Nejvýznamnější inovace obsažená v tomto zlomku pohřebního řádu je regulace výzdoby jednotlivých hřbitovních oddělení a hrobových řad.⁶⁸ Směrnice pro úpravu hřbitovních oddělení L a M například zněly takto:

*„Kombinace jehličí s břízkami a vytrvalými květinami. Plochy pod břízkami v libovolném rozložení a výběru situace. V těchto odděleních doporučuje se hojně používání narcisů, krokusů, lilií, vytrvalých aster, chrysanthem, kapradia a břečťanů“.*⁶⁹

Například oddělení O mělo být naproti tomu opatřeno pouze květinovou výzdobou. V řádu popelnicového háje lze nalézt směrnice pro ukládání urn. Dle těchto směrnic jsou rozčleněna místa pro urny na tři základní typy. Prvním typem jsou místa v průčelním ochozu krematoria, která se běžně nepronajímala, měla totiž sloužit na věčné časy k uložení urn s popelem osob o národ, veřejnost, obec nebo okres zasloužilých. Druhým typem byla místa v postranních ochozech krematoria a konečně třetím typem byla veškerá místa na popelnicovém háji. Oddělení v popelnicovém háji byla rozdělena do 9 tříd, přičemž pro každé oddělení existovaly opět směrnice k jejich úpravě.

Roku 1938 byla při vstupu na hřbitov vyvěšena vyhláška v souladu se hřbitovním řádem. V této vyhlášce byly obsaženy oproti znění řádu z roku 1903 změny v otevírací době hřbitova – nově byl hřbitov otevřen v době od 1. dubna do 31. října až do 21 hodin. Na hřbitov byl nově zakázán vstup dětem do 10 let bez dozoru a zaveden

67 Dle čtyřstránkového dochovaného zlomku pohřebního řádu nelze provést absolutní dataci, podle zmínek o urnovém háji a podle zařazení zlomku do kartonu obsahujícího agendu městských hřbitovů do roku 1933 lze určit, že vznikl nejspíše mezi lety 1923 a 1933.

68 Bohužel byl dochován pouze zlomek směrnic pro úpravu, nezachoval se bohužel úvod k těmto směrnicím, nelze tedy určit míru závaznosti těchto směrnic.

69 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, kart. 150. (nesignováno).

byl jednorázový poplatek až 15 korun za vjezd s povozem na hřbitov.

2.3 Město Pardubice jako provozovatel pohřebního ústavu

Město Pardubice bylo držitelem omezené koncese na provozování pohřebního ústavu. To v praxi znamenalo, že pouze město bylo oprávněno poskytovat pro potřeby pohřebního průvodu pohřební vozy. Toto právo si město žárlivě střežilo i proti občasným stížnostem majitelů jiných pohřebních ústavů na tuto praxi.⁷⁰ Neomezenou koncesi na provozování pohřebního ústavu, dle které by město obstarávalo kromě pohřebních vozů a pohřebních zřízenců například i „...obřady, hudbu, zpěv, zvonění...“⁷¹ obdrželo město až roku 1930,⁷² již od roku 1912 se ovšem o její pořízení zajímalo – ze strany hřbitovního odboru městské rady byla například dotazována města Hořice, Klatovy a Smíchov na jejich zkušenosti s provozováním neomezené pohřební koncese, či byl na názor dotazován sociální odbor městské rady. Možným vysvětlením této prodlevy je skutečnost, že od roku 1923 město provozovalo městské krematorium a zajišťovalo pohřby žehem, což mohlo od problémů spjatých s pouze omezeným výkonem pohřebnické koncese odvést pozornost. Zřízení městského pohřebního ústavu předcházelo zakoupení inventárního zařízení, pohřebních i osobních aut a zboží za celkem více než 500 000 korun, je tedy pochopitelné, že město investovalo takovouto částku v dostatečném odstupu od výdajů spojených se stavbou krematoria. První rok provozu městského pohřebního ústavu vykázalo hospodaření obecních hřbitovů po dlouhé době přebytek, a to téměř 750 korun. Městské krematorium, jehož hospodaření hřbitovní referát vedl zvláště, vykázalo v tomtéž roce ovšem vůči městským hřbitovům přebytek několikanásobně vyšší – více než 25 000 korun.⁷³ V dalších letech hospodaření však městský pohřební ústav vykazoval ztrátu, což bylo roku 1934 ve zprávě městské radě odůvodňováno především zbytečným množstvím zakoupených pohřebních vozů, z nichž mnoho bylo nevyužíváno, ale platilo se z nich pojistné, a množstvím předkoupených drahých rakví, které nešly na odbyt a musely se odprodávat levněji.⁷⁴

---

70 V listopadu 1913 například majitel pohřebního ústavu Josef Píkl oznámil městské radě, že jeho konkurent Josef Střecha užil při pohřbu p. Chmelíka neoprávněně svého vlastního pohřebního vozu. Josef Střecha na zákrok městské rady musel městu zaplatit pokutu 10 korun. Srov. SOkA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M 1133/13/15, kart. 150.

71 SOkA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M 428/12/15, kart. 150.

72 SOkA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M 556/30/15, kart. 150.

73 SOkA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2057 M XV, č. j. M 2702/31/15, kart. 150.

74 SOkA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2188 M 650, č. j. M 442/34/15, kart. 276.

3. STRATIFIKACE PROSTORU MĚSTSKÉHO HŘBITOVA

V Ariésových Dějinách smrti jsou mj. vymezeny dva opozitní typy hřbitovů – „rural cementery“ a „zastavěný hřbitov“.⁷⁵ Základním distinkčním prvkem „rural cementery“ je převaha přírody v prostoru hřbitova. U „rural cementery“ se funerální architektura omezuje pouze na nenápadné do přírody zasazené prvky nesouvisle prokládající zatravněnou plochu. Oproti tomu u zastavěných hřbitovů příroda a trávník ustupují prvkům funerální architektury, které jsou v ploše hřbitova dominantní. Tyto typy jsou popsány na příkladu hřbitova Père-Lachaise v Paříži („zastavěný hřbitov“) a hřbitova v Mount Auburnu ve Spojených státech amerických, konkrétně ve státě Massachusetts („rural cementery“). Vhodnost uvažování o podobách českých, neřku-li pardubických hřbitovů přelomu 19. a 20. století v intencích výše popsaných typů je však sporná.⁷⁶ Třebaže se mezi jednotlivými pardubickými hřbitovy z hlediska členění jejich prostoru neprojevovaly takové rozdíly jako u opozice „zastavěný hřbitov“ contra „rural cementery“, některé podstatné rozdílné rysy v prostorovém členění hřbitovů u nich lze přeci jen pozorovat a na základě těchto rozdílů se lze pokusit stanovit dva svébytné přístupy v architektuře hřbitovního prostoru.

Pro ilustraci prvního typu dělení hřbitovního prostoru může sloužit část hřbitova rozšiřující stávající obecní hřbitov uvedená do provozu roku 1899. Přestože účelem zřízení této části hřbitova bylo pouze rozšíření hřbitova stávajícího, i díky tomu, že mezi oběma hřbitovními částmi stála navzájem je po délce oddělující zeď (se dvěma průchody), kterou nebylo možné odstranit z toho důvodu, že kolem ní se nacházela hrobová místa využívající často tuto zeď k ukotvení památníků, uplatnily se při jejím prostorovém členění zásady, díky nimž je možné ji postavit do opozice k původní části hřbitova z roku 1883. Aby byl text práce jednoznačný a přehledný, bude v dalších částech kapitoly používán pozdější název Starý hřbitov⁷⁷ pro původní část hřbitova z roku 1883 a Nový hřbitov pro část hřbitova z roku 1899 původní výměru hřbitova rozšiřující.

Při členění Starého hřbitova na jednotlivá oddělení se ještě uplatňovala jiná než pouze ekonomická hlediska. Zvláštní oddělení prokazatelně sloužila k pohřbívání

---

⁷⁵ Srov. ARIÈS, *Dějiny smrti II*, s. 281–287.

⁷⁶ Sám Philippe Ariès reflektuje dominanci zastavěných hřbitovů na kontinentální Evropě. Srov. ARIÈS, *Dějiny smrti II*, s. 284–287.

⁷⁷ Ještě z roku 1906 je doložen název Starý hřbitov pro hřbitov u sv. Jana. Kdy přesně se počalo používat názvu Starý hřbitov pro nejstarší část obecního hřbitova z roku 1883 není prokazatelné.

nekatolíků a dětí, speciální prostor byl rovněž určen k pochováání katolických duchovních. O tom, jak byla jednotlivá oddělení v prostoru hřbitova orientována, rozhodoval pravděpodobně dvojí klíč – jednak vzdálenost od vchodových vrat hřbitova a jednak orientace oddělení vůči kříži stojícímu ve středu hřbitova. Podle tohoto klíče byli tedy např. nekatolíci pochovááni na nejdlejší části hřbitova v sousedství zadní hřbitovní zdi, za kterou se nacházel už jen hřbitov israelitský. Oproti tomu například hroby duchovních se nacházely v bezprostřední blízkosti kříže, po pravé ruce plastiky Ježíše Krista. U těchto kněžských hrobů se nacházely také hroby dětské. Podobnému systému členění hřbitovního prostoru napomáhal i tvar hřbitovního pozemku – výrazně protáhlý obdélník postavený na kratší stranu. Tvar hřbitovních oddělení byl výrazně proměnlivý. V prostoru převažovala výrazně protáhlá oddělení – z ekonomického hlediska dle modelu implementovaného hřbitovním řádem z roku 1903 patrně pro velký počet řad obsahujících hrobová místa spadající do poslední tarifní třídy ne zcela vhodná. Oproti tomu Nový hřbitov byl členěn na zcela pravidelná pole, o jejichž užívání k pohřbívání rozhodoval hřbitovní odbor městské rady. V každém oddělení byl zcela pevně stanoven počet hrobových míst s pevně stanovenými cenami odvíjejícími se dle výše uvedených ustanovení hřbitovního řádu. Hrobová místa na lukrativních pozicích byla zpoplatněna více než hrobová místa odlehlá. Ve vztahu k tomuto faktu není bez zajímavosti, že v prominentní pozici ve středu Starého hřbitova – u kříže a hlavní cesty – se nacházely například právě hroby dětí – oproti hrobům dospělých méně zpoplatnitelné. Pravidelné členění hřbitovního prostoru Nového hřbitova se promítlo i do skutečnosti, že ke každému hrobovému místu vedla cesta – toho bylo docíleno i regulací rozměrů obruby hrobů a stavbou vertikálních částí náhrobků vždy tak, aby se nacházely v hlavách hrobu, přičemž při nohách hrobu vedla přístupová cesta. Logicky tak docházelo k tomu, že v každé hrobové řadě byly situovány náhrobky vždy shodně na západ nebo na východ. U Starého hřbitova pak bývaly náhrobky situovány zpravidla pouze na východ (kromě náhrobků hrobových míst). Umístění hrobových míst k ohradní zdi bylo společným rysem obou hřbitovních částí.

Zatímco při výběru hrobového místa na Starém hřbitově byla zohledňována příslušnost pochovávaného k sociální skupině (například církevní obci), čemuž bylo poplatné i rozdělení hřbitovního prostoru, u Nového hřbitova bylo při výběru hrobového místa jediným možným kritériem kritérium ceny tohoto místa. Výběrem hrobového místa na Starém hřbitově byla nebo mohla být demonstrována příslušnost zemřelého k sociální skupině, zatímco výběr místa na Novém hřbitově spíše dokládal finanční možnosti zemřelého, respektive pozůstalých. Demonstrovat finanční možnosti

pozůstalých na Starém hřbitově bylo však možno samozřejmě také, a to například honosnou úpravou hrobového místa nebo rovnou koupí místa hrobového. Velmi prestižní pak mohla být stavba hrobky kaplové – na obou částech hřbitova stojí po jedné kaplové hrobce.

Mezi zřízením obou částí hřbitova neuplynulo ani 20 let, přesto lze v jejich prostorovém členění spatřit velmi podstatné principiální rozdíly. Kromě možné argumentace změnami ve společnosti – například přičítat změny rostoucímu počtu obyvatel rychle se rozrůstajících Pardubic, ve kterých mnozí noví členové společenských skupin mohli pociťovat s těmito skupinami menší intenzitu spojení, která je již nevedla k touze být s touto skupinou identifikován i po smrti – lze změny ve strukturaci hřbitovního prostoru připsat i zkušenostem, které město s provozem hřbitova získalo. Zatímco původní obecní hřbitov z roku 1883 jistě v mnohém, například již ve svém tvaru, vycházel z podoby hřbitova u sv. Jana. Na hřbitov u svatého Jana jako do roku 1883 jediný nežidovský a nevojenský hřbitov ve městě museli být přijímáni i příslušníci jiné církevní obce, než která spravovala hřbitov,⁷⁸ je tedy takřka jisté, že tito nekatolíci byli soustředěni všichni do oddělení určeného výhradně k jejich pohřbívání. Tento model se pak uplatnil i díky zájmu duchovních u strukturace hřbitova komunálního. Nový hřbitov pak byl strukturován dle principu ekonomického z vůle obecních představitelů.

---

78 PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 189.

4. AKTIVITA PROPAGÁTORŮ POHŘBU OHNĚM A JEHO ODPŮRCŮ NA POČÁTKU 20. STOLETÍ

Před začátkem jednání o stavbě pardubického krematoria v české společnosti již řadu let probíhala diskuse o pohřbu žehem. Ten se stal v českém právním prostředí legálním až v éře 1. Československé republiky v dubnu 1919.⁷⁹ Vydání příslušného zákona však předcházelo ustavení Spolku pro spalování mrtvých a spolku „Krematorium“ v roce 1899 a 1909. Tyto spolky se staly platformou propagující pohřeb žehem ať již pomocí propagačních a osvětových publikací, či pořádáním přednášek a výstav. Přímá aktivita těchto spolků v pardubickém prostředí před rokem 1918 je neprůkazná, pardubická společnost však zcela nepochybně měla možnost seznámit se s literaturou, která k pohřbu žehem zaujímalá ať již kladné, či negativní stanovisko.

4.1 Argumentace propagátorů žehu v literatuře

Literatura propagující pohřeb žehem v této práci zastoupená trojicí publikací – dvou původních českých (jedné z doby před uzákoněním kremace, druhé z doby po jejím uzákonění) a jednoho překladu z angličtiny. Ačkoliv se tyto publikace tedy liší v době i místě vzniku, jsou si informace v nich obsažené natolik podobné, že z nich lze bez větších problémů rekonstruovat argumentaci, kterou k účelům propagace pohřbu žehem jeho propagátoři používali.

Tyto publikace začínaly po různě pojatých úvodech stručným nástinem historie kremace. V tomto historickém exkurzu byla zdůrazňována starobylost zvyku spalovat mrtvé a byly dány do protikladu národy barbarské – zemřelé pochovávající do země a národy kulturní – provozující kremaci (např. Athéňané, Árijci, Scythové, Slované aj.). Pozdější ústup kremace je v této literatuře vysvětlován potřebou církve potlačit pohřbívání ohněm jako pohanský zvyk. V publikaci Pellanta se objevuje i ztotožnění propagace pohřbu žehem s germanizací.⁸⁰ V Menclově pohřbu ohněm je pak i díky citaci dopisu Boženy Němcové, fejetonům Jana Nerudy a Ctibora Helcelety a obrazům Mikoláše Alše přibližován pohřeb ohněm jako akt slovanský a vlastenecký. O příklady z historie se opírala i argumentace důvody zdravotními, ty údajně vedly ke spalování velkého množství obětí některých bitev napoleonských válek, války prusko-francouzské nebo rusko-japonské.

Propagační spisy pohřbu ohněm se vždy vymezovaly proti pohřbu do země jako

---

79 Srov. zákon č. 180/1919 sb. ze dne 1. dubna 1919 *O fakultativním pohřbívání ohněm*, Sbirka zákonů a nařízení státu československého, ročník 1919, částka XXXVIII. s. 231.

80 PELLANT, *Pohřeb ohněm nebo hnitím*, s. 10–11.

aktu ze zdravotního hlediska krajně rizikového.⁸¹ Hřbitovy byly líčeny jako nebezpečné zdroje nákazy pro široké okolí, otravující vodu i vzduch, samotné obývání čtvrti blízke hřbitovu se dle nich mohlo stát zdrojem onemocnění,⁸² ukládání zemřelých do země pak bylo podáváno jako přímo sebevražedné počínání. Mezi zdravotní důvody hovořící proti pohřbům do země byla počítána i možnost nachlazení se pozůstalých přítomných obřadům na hřbitově během špatného počasí. Oproti tomu pohřeb ohněm byl prezentován jako ze zdravotního hlediska naprosto nezávadný.

Pohřeb do země byl kromě své nebezpečnosti popisován v této literatuře zároveň jako krajně odporné zneuctění mrtvého. Erichsen se o průběhu tlení těla vyjadřuje pouze v náznacích, Pellant však líčí průběh tlení přímo expresionisticky:

*„Mrtvé tělo počne hnit (...) několik dní po smrti zmodrá a pak zezelená; vznikající plyny částečně unikají a způsobují ohavný zápach, jenž i sám o sobě může lidi slabších nervů onemocněti a způsobiti nemoce i epidemie (...) tělo nabobtná, rozšíří se v ohromné rozměry, roztrhne často i rakev a puká v dutinách vnitřních, žaludeční, břišní, hrudní; švy lebky povolí a mozek jako šedá smrdutá kaše vytéká“.*⁸³

Takto popisovaný průběh tlení má však dle Pellanta pouze tlení na vhodných hřbitovech, tam kde je půda suchá:

*„...tam mrtvola se vysouší na jakýsi druh mumie, na kostru potaženou pergamenem, která pak hnití vůbec nepodléhá a jako příšera dívá se i po stech létech na živoucí lidi“.*⁸⁴

Na hřbitovech s vlhkou půdou pak:

*„...mění se v mrtvolu v jakousi nazelenalou sýru podobnou hmotu, tučnou, nazvaný mrtvolný vosk (adipocir), který rovněž nehnije a jež po otevření hrobu i po desítiletích ukazuje z mrtvolu beztvárnou, strašlivě zapáchající hmotu“.*⁸⁵

Kromě argumentace odporivosti tlecího procesu bylo argumentováno i neestetičností provozu hřbitova – poukazováno bylo na časté rušení hrobů a zřizování společných hrobů pro chudé (v Pardubicích po roce 1883 neprokázané). Pohřbům do země bylo dále vytýkáno, že různé pohřební třídy ještě prohlubovaly sociální rozdíly ve společnosti, žeh byl oproti tomu podáván jako demokratický. Argumentem proti samotným hřbitovům bylo, že zabíraly velké plochy ve městech a bránily jejich

---

81 PELLANT, *Pohřeb ohněm nebo hnitím*, s. 20.

82 Srov. Hugo ERICHSEN, *Spalování mrtvých a pohřeb do země*, Praha 1918, s. 31.

83 PELLANT, *Pohřeb ohněm nebo hnitím*, s. 16–17.

84 *Tamtéž*, s. 17.

85 *Tamtéž*, s. 18.

zastavení (například hřbitovy Olšanské na Žižkově).

V publikacích Erichsena a Pellanta se autoři vyrovnávali i s argumenty protistran. Nemožnost exhumace spáleného těla pro možné budoucí policejní vyšetřování odmítali uznat jako relevantní důvod proti spalování mrtvých z důvodů mizivé četnosti prováděných soudně nařízených exhumací.⁸⁶ Dalšími důvody proti spalování, vůči kterým autoři zaujímali stanoviska, byly důvody náboženské. Zatímco Erichsen ve většinově protestantském prostředí argumentoval stanoviskem manchesterského biskupa Frasera, který zpopelnění nepovažoval za překážku k budoucímu vzkříšení těla, a více se vztahu kremace a náboženství nevěnoval, Karel Pellant se této otázce věnoval obšírněji. Pellant odmítl, že by se zpopelněním rušil klid mrtvých a argument, že by se zpopelněním znemožňovalo zmrtvýchvstání, označil za posměch bohu a nevíru v jeho všemohoucnost. Pellant dále odmítl kremaci jako obřad bezvěrecký s poukazem na to, že žádné důvody nebrání ani tomu, aby obřad v krematoriu vedl kněz, ani tomu, aby byla urna s popelem uložena do země během církevních obřadů. Za odporem katolické církve ke kremacím stálo podle Pellanta kněžstvo, laiky popisoval Pellant jako vůči této otázce indiferentní.

Tvůrci publikací propagujících pohřeb žehem své snažení prezentovali jako pokrokovou činnost boje proti předsudkům za méně odporné a ponuré zakončení lidského života. Činnost spolků propagujících kremaci byla stavěna do jedné řady s propagací například i skautingu, alpinismu, turistiky nebo sokolství, s nimiž je údajně pojila styčná plocha směřování ke „...stejnému cíli k obrodě a zušlechtění lidství“.⁸⁷ Pohřeb ohněm byl v těchto publikacích popisován vždy v kontrastu k pohřbu do země jako racionální, pokrokový a bezpečný, přičemž argumentace zastánců žehu byla relativně komplexní, byť poněkud jednostranná.⁸⁸

4.2 Argumentace odpůrců kremace

Argumenty odpůrců kremace shrnuté například v publikaci Jana Paulyho *Právo pohřební* nebyly oproti argumentům stoupců kremace zdaleka tak komplexní. Naprosto bez povšimnutí byly ponechány argumenty zdravotní, respektive snaha o vymístění hřbitovů byla na jiném místě této publikace popisována jako snaha zednářů podložená názory zdravotní vědou dnes překonanými. K estetice pohřbu do země, respektive estetice kremace se Pauly rovněž nevyjádřil.

V Paulyho publikaci bylo uvedeno několik argumentů rozdělených do pěti celků.

---

⁸⁶ Srov. ERICHSEN, *Spalování mrtvých a pohřeb do země*, s. 47.

⁸⁷ MENCL, *Pohřeb ohněm*, s. 3.

⁸⁸ Z hlediska dnešních poznatků o průběhu tlení lidského těla rovněž krajně zavádějící.

Srov. David STEJSKAL – Jaroslav ŠEJVL a kol., *Pohřbívání a hřbitovy*, Praha 2011, s. 158–160.

Tělo bylo prý vzato ze země a má se do země vrátit, spálení těla bylo považováno za jeho zničení. Argumentováno bylo dále v církvi tradiční úctou k tělům světců, s čímž se pojil i argument vycházející z příkladu nakládání s tělem Ježíše Krista, který byl prý pohřben v hrobě, nikoli spálen. Dalším argumentem proti kremacím bylo to, že prý oživovaly pohanské zvyky a byly plodem agitace zednářů, kteří se snažili zničit náboženství. Pohřeb ohněm byl podle této logiky nepřímou podporou zednářského hnutí a tedy aktem namířeným proti církvi. Posledním argumentem proti kremacím bylo praktické poukázání na jejich vysokou cenu v porovnání s pohřbem do země.

Kromě snahy o vysvětlení negativního postoje katolické církve k pohřbům ohněm byly v Právu pohřebním uvedeny i církevně-právní důsledky pohřbu ohněm pro katolíka:

"Katolíky, kteří ustanovili, že tělo jejich má býti po smrti spáleno a ve svém úmyslu až do smrti setrvali, trestá...(Katolická církev)...odepřením církevního pohřbu".⁸⁹

To v praxi znamenalo, že za ohněm pohřbeného nebylo možné sloužit zádušní mše svaté, veřejně se za něj modlit, ani jeho urnu s církevními obřady uložit. Tato nekompromisní řeč kanonického práva byla však Janem Paulym poněkud zmírněna poukázáním na český právní řád. Podle zákona o kremaci z roku 1921 totiž mohl být zpopelněn i ten, kdo nebyl průkazně odpůrcem tohoto způsobu pohřbívání.⁹⁰ Takto vágní formulace však dle Paulyho mohla mít za následek, že mohl být zpopelněn člověk bez toho, aby přímo ustanovil, že si přál být pohřben ohněm, a tedy ne každému zpopelněnému musel být nutně odepřen církevní pohřeb. Co však dle Paulyho vyloučené zůstávalo, byla přítomnost kněze při obřadech v krematoriu – veškeré obřady církevního pohřbu se u zpopelněného musely odehrávat mimo tuto budovu.

---

89 PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 222. a dále srov. BENEDIKT XV, *Codex Iuris Canonici : Pii X. Pontificis Maximi / Benedictae Papae XV.*, 1919, Can. 1203, s. 314.

90 Srov. zákon č. 464/1921 sb. ze dne 7. prosince 1921 *o pohřbívání ohněm*, Sbíрка zákonů a nařízení státu československého, ročník 1921, částka 125. s. 1689–1692.

5 PARDUBICKÉ MĚSTSKÉ KREMATORIUM

Jako třetí v republice a jako první na českém venkově bylo v září 1923 otevřeno pardubické krematorium. Za své otevření vděčilo toto krematorium spíše než pokrokovosti představitelů města jejich zájmu na hospodářském prospěchu plynoucímu z provozování krematoria. Vize budovy krematoria sloužící pohřbům žehem stejně jako díky své praktické obřadní síni obřadům církevního pohřbu se sice ukázala být lichou a i díky intervenci královéhradeckého biskupství tak krematorium pardubické nezpůsobilo natolik výraznou proměnu podoby pohřebních obřadů, jakou by mohlo způsobit, kdyby církevní hierarchie posvětila konání pohřbů v síni krematoria a naplnila tak záměr města zmenšit počet pohřebních průvodů vypravovaných z centra města, i tak však lze konstatovat, že se jeho stavbou kultura pohřebních služeb ve městě změnila – už jen tím, že krematorium bylo první výraznou investicí města do projektu majícího generovat zisk poskytováním pohřebních služeb.

Fakt, že dozorcem krematoria byl jmenován nad rámec svých běžných povinností na hřbitovech městský hrobník a topičem v krematoriu pak hrobník z vojenského hřbitova může ukazovat na fakt, že třebaže by mohlo být zřízení krematoria vnímáno jako velký zásah do pardubické pohřební kultury, neexistovalo patrně v pardubickém prostředí krematorium alespoň v prvních letech provozu samostatně jako autonomní prvek pohřební kultury.⁹¹ Logika dle které byl za topiče v krematoriu přijat a dále zaměstnáván bývalý hrobník, i přes stížnost na jeho nekompetenci ohrožující životnost kremační pece ze strany stavitele krematoria,⁹² ukazuje spíše na to, že městští představitelé nevnímali pohřeb ohněm jinak než jako doplněk k dosavadním způsobům pohřbívání, k jehož provedení musí stačit stejné kvality jako ke kopání hrobů.

5.1 Otevření a provoz městského krematoria s přihlédnutím k aktivitě spolku „Krematorium“⁹³

V únoru roku 1918 předsednictvo městského průmyslového muzea adresovalo městské radě výzvu ke znovuzahájení jednání o vzniku krematoria. Ze žádosti vyplývá, že se o vzniku krematoria již v minulosti jednalo a to v souvislosti se stavbou vojenské nemocnice a s očekávaným významným nárůstem počtu ve městě zemřelých osob. Třebaže roku 1918 ještě právní řád platný na území českých zemí pohřbívání ohněm

91 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 349/24/15, kart. 150.

92 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 349/24/15, kart. 150.

93 Oficiální název „Krematorium, společnost pro spalování mrtvých v Praze“ byl ve většině archivních materiálů zkracována právě jen na spolek „Krematorium“.

neumožňoval, předjímalí autoři výzvy společenské změny, které by vedly k povolení kremací.

*„S příchodem míru nastanou zajisté nové poměry a mnohý zastaralý názor ustoupí novodobému nazírání“.*⁹⁴

Autoři obhajovali svou výzvu dvěma navzájem propojenými důvody, které pro stavbu krematoria v Pardubicích hovořily, totiž dobrou dopravní obslužnost města – Pardubice byly železničním uzlem a existoval tedy předpoklad, že nově vzniklé krematorium by mohlo svým provozem zajišťovat poptávku po pohřbu žehem nejen samotného města Pardubic,⁹⁵ což dle textu výzvy mělo mít pro Pardubice velký hospodářský význam. V závěru výzvy se objevuje apel na představitele města, aby jednali pokud možno rychle a nenechali tuto možnost k hospodářskému rozvoji nějakému jinému městu.⁹⁶ Městská rada na jednání 8. května 1918 ustanovila komisi, která se otázkou zřízení krematoria měla zabývat.⁹⁷ Během července a srpna 1918 byl zahájen písemný styk mezi městem Pardubice a „Krematoriem, společností pro spalování mrtvol v Praze“.⁹⁸ Výsledkem této spolupráce byla dohoda na založení „*Krematoria, akciové společnosti*“⁹⁹ bez debaty odsouhlasená městským zastupitelstvem 3. února 1921.¹⁰⁰ Důvodem, který vedl město ke spojení se spolkem v platformě akciové společnosti, byl nejpravděpodobněji ten, že snahy města o opatření kapitálu ke stavbě krematoria dle zprávy městského průmyslového muzea v roce 1920 selhaly.¹⁰¹ Finančním odborem městské rady byly neprodleně vypracovány stanovy „Krematoria, akciové společnosti“. Společnost měla disponovat kapitálem 1 500 000 korun a jejím účelem bylo „*postavit krematorium, kolumbárium, provozovati pohřbívání ohněm, dodávati pozůstalým urny, opatřovati náhrobky, květinové výzdoby a jiné, k pohřbu žehem náležející předměty*“.¹⁰² Společnost měla trvat, dokud by veškeré akcie nevykoupilo město. Vklad města do kapitálu akciové společnosti měl činit 500 000 korun, vkladem 250 000 korun měl přispět spolek „Krematorium“, 100 000 korunami měl přispět pardubický okres a zbylý kapitál měl být opatřen úpisy potenciálních zájemců. Dne 19. února 1921 byla žádost

---

94 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 51/18/15, kart. 150.

95 Což se ukázalo jako správný předpoklad – když bylo roku 1930 otevřeno krematorium v Brně, podle zprávy referenta hřbitovního odboru se to projevilo na výrazném poklesu počtu kremací v Pardubickém krematoriu.

Srov. SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M2702/31/15, kart. 150.

96 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 51/18/15, kart. 150.

97 *Tamtéž.*

98 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 977/14/16a, kart. 150.

99 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 109/23/15, kart. 150.

100 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 165/21/15, kart. 150.

101 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 1280/20/15, kart. 150.

102 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 165/21/15, kart. 150.

o schválení stanov akciové společnosti zaslána zemské správě politické a ta je předběžně skutečně schválila. Podle zákona č. 464/1921 sb. ze dne 7. prosince 1921 však byly přípustnými zřizovateli krematorií výhradně obce, proto ministerstvo vnitra vznik „Krematoria, akciové společnosti“ nepovolilo. V této fázi, kdy byla jednání o vzniku krematoria již velmi pokročilá a některé přípravné práce na jeho stavbě byly zahájeny,¹⁰³ neznamenal zamítavé stanovisko ministerstva vnitra ve věci zřízení akciové společnosti konec projektu. Město bylo členy přípravného komitétu pro vznik „Krematoria, akciové společnosti“ vyzváno, aby podle ustanovení zákona zřídilo a provozovalo krematorium samo. K postavení krematoria potřebný obnos více než 1 200 000 korun měl být zajištěn půjčkami od stejných subjektů, které měly dříve být akcionáři „Krematoria, akciové společnosti“. Městské zastupitelstvo na schůzi dne 14. července 1922 tuto variantu odsouhlasilo a téhož roku se započalo se stavbou, která již byla dne 15. března 1922 zemskou správou politickou podle upraveného návrhu architekta Pavla Janáka z roku 1919 povolena.¹⁰⁴

Finančně byl spolek pro spalování mrtvých Krematorium účasten nejen na stavbě samotné budovy krematoria na počátku 20. let 20. století, ale poskytl dále městu půjčku 320 000 korun na stavbu kolumbária roku 1935.¹⁰⁵ Spolek „Krematorium“ však nebyl pro město pouze pasivním partnerem poskytujícím městu půjčky k zajištění pohřbívání ohněm a ukládání urn. Klíčovou roli sehrával spolek i při zajišťování poptávky po službách pardubického krematoria. Mezi pražskou centrálou spolku „Krematorium“ a správou městského krematoria v Pardubicích existovala dohoda, dle které „...*dirigování jsou zesnulí členové z východních a severovýchodních Čech, z Moravy a Slovenska do pardubického krematoria k zpopelnění*“¹⁰⁶ Když bylo roku 1926 uvažováno o zřízení krematoria v Kuklenách představiteli města Hradec Králové, spolek „Krematorium“ tento návrh nepodpořil a královéhradecké představitele od stavby konkurenčního krematoria odradil.¹⁰⁷ Činností spolku „Krematorium“ byly roku 1936 uspořádány na „*paměť v pardubickém krematoriu zpopelněných*“¹⁰⁸ ve dnech 1. a 2. listopadu dušičkové slavnosti, jichž bylo využito rovněž k prezentaci myšlenek spolku. K propagaci pohřbu ohněm pořádal spolek „Krematorium“ téhož roku u vchodu do městského krematoria výstavu „Rozvoj kremace v ČSR“. Dne 16. září 1936 dokonce do města zavítala mezinárodní delegace účastníků mezinárodního kremačního kongresu

103 SOKA PCE, f. AM PCE, inv. č. 224 kn. 193, s. 544.

104 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 109/23/15, kart. 150.

105 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2189 M 651, č. j. M 559/34/15, kart. 276.

106 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2189 M 651, č. j. M 652/35/15, kart. 276.

107 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 763/26/15, kart. 150.

108 *Tamtéž.*

konaného ve dnech 12. – 15. září v Praze. Delegace byla uvítána v sále radnice a po společném obědě se přesunula k prohlídce městského krematoria.¹⁰⁹

Krematoriim bylo otevřeno slavnostně dne 28. září 1923. Slavnostní akt uvedl a zakončil svým zpěvem sbor Perštýn. Uvítací proslov pronesl starosta obce František Vácha, o pohřbu žehem pak promluvili zástupci spolku Krematorium architekt Korbel a doktor Thein.¹¹⁰ První osobou zpopelněnou v Pardubickém krematoriu byla Marie Řezáčová.¹¹¹ V srpnu 1924 pak byla v krematoriu zpopelněna dcera plukovníka Rudolfa Medka, což neušlo pozornosti médií.¹¹² Ještě před otevřením městského krematoria bylo 30. srpna 1923 za souhlasu městského zastupitelstva zřízeno „Kuratorium městského krematoria“ – čtrnáctičlenný sbor ustanovený ke správě krematoria. V březnu 1924 byly tímto kuratoriem schváleny pracovní řády pro topiče v krematoriu, dozorce krematoria a dále byl schválen samotný řád krematoria.

Do konce roku 1930 proběhlo v pardubickém krematoriu 2825 kremací, do listopadu roku 1936 již 5672. Jen během tří měsíců provozu roku 1923 došlo k 55 kremacím. Příští rok již počet kremací přesáhl o 2 počet 300 za rok. Roku 1928 již bylo provedeno více než 400 kremací, hned následující rok již počet kremací za rok přesáhl hodnotu 500. Roku 1930 sice poklesl počet v Pardubicích zpopelněných na 453, to ovšem dle již zmíněného vysvětlení referenta hřbitovního odboru bylo způsobeno nově vzniklou konkurencí brněnského krematoria, které mělo zajišťovat kremace pro oblast Moravy.

5.2 Pardubické krematorium v konfliktu královéhradeckým biskupstvím

Již během prvních měsíců provozu krematoria vyvstal problém s prováděním církevních obřadů při vypravování pohřbu ze sekční (obřadní) síně Pardubického krematoria. Pardubický děkan F. Voříšek zprvu prováděl všechny úkony církevního obřadu vypraveného z této síně bez problémů, ovšem záhy došlo k intervenci královéhradecké biskupské konzistoře, která vydala zákaz provádění církevních obřadů nejen přímo v pardubickém krematoriu, ale i u krematoria. Zástupci města po obdržení zprávy z děkanského úřadu u biskupa osobně intervenovali. Argumenty, kterými zástupci města obhajovali možnost vést církevní obřady při pohřbu do země vypraveném ze smuteční síně krematoria, byly především argumenty praktickými. Vypravení pohřbu z domu smutku především ze starého města prý při bytové nouzi a

---

109 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2189 M 651, č. j. M 651/36/21, kart. 276.

110 Východočeský republikán, 1923, roč. 5, č. 40, s. 2.

111 Kronika města Pardubic, SOKA PCE, dostupné online

(<http://archivpu.cz/Kronika%20m%ECsta%20Pardubic/target464.html>), [citováno k 16.6.2015].

112 Východočeský republikán, 1924, roč. 6, č. 36, s. 5.

přeplněnosti bytů „...jeví značné potíže“,¹¹³ značný provoz ve městě narušoval bezpečnost pohřebních průvodů a pohřební průvod prý často musel čekat při překonávání železniční dráhy před staženými závorami a způsoboval tak dopravní zácpy. Mezi argumenty, se kterými delegace města předstoupila před biskupa, se dále objevilo tvrzení, dle kterého za zřízením krematoria nestála snaha o „...vyhrocení proti dosavadnímu církevnímu způsobu pohřbívání“,¹¹⁴ změny zamítavého stanoviska opřené o rozhodnutí svaté stolice se však městská delegace navzdory logice svých argumentů nedočkala.¹¹⁵ Biskupem však bylo navrženo možné řešení sporu. Propříště měla být rakev se zemřelým vykropena buď ještě před přenesením do smuteční síně, nebo mohla být vykropena po přenesení ze sekční síně k městskému hřbitovu. Výstav těla v sekční síni ani konání smutečních zpěvů v ní možnostem následného katolického obřadného pohřbení neměly být na závadu. Přítomnost katolického duchovního přímo v krematoriu však byla nadále vyloučena. Oproti tomu z Rady starších církve československé došlo městské radě stanovisko, dle kterého:

*„Náš československý duchovní správce vykonává církevní obřady při každé kremaci, je-li o to požádán“.*¹¹⁶

---

113 SOkA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 403/24/15, kart. 150.

114 *Tamtéž.*

115 *Tamtéž.*

116 SOkA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 643/24/15, kart. 150.

6 POHŘEBNÍ KULTURA V PARDUBICÍCH

V této kapitole bude učiněn pokus o rekonstrukci praktické podoby pohřbu v Pardubicích na přelomu 19. a 20. století. V popředí zájmu nebude pouze samotná podoba smutečních obřadů, ale také nezbytné úkony pohřebním obřadům předcházející a úkony následné.

Bezprostředně po úmrtí musel být zemřelý ohledán městským lékařem. Ten pozůstalým, popřípadě osobě, v jejímž bytě osoba zemřela, zdarma vystavil ohledací lístek.¹¹⁷ Jelikož dle pohřebního řádu nebylo možno přijmout k pohřbení žádného zemřelého, který by neměl poukaz k pohřbení vystavený pardubickým obecním úřadem, bylo v zájmu pozůstalých co nejdříve se s ohledacím lístkem na pardubický obecní úřad dostavit. V „Nepostradatelném rádci občanů bez vyzvání“¹¹⁸ je uvedena jako nejzazší lhůta pro oznámení úmrtí obecnímu úřadu místa, kde smrt nastala, 8 dnů.¹¹⁹ Ohledací list potvrzený již obecním úřadem následně sloužil jako podklad k matričnímu záznamu o úmrtí. Zápis do matriky byl prováděn u farního úřadu církve, ke které zemřelý náležel, popřípadě u pardubického okresního úřadu, pokud byl zemřelý bez vyznání. Po provedení zápisu do matriky zemřelých byl pozůstalým vyhotoven úmrtní list. Pro matriční oznámení občanů bez vyznání byly tištěny nákladem Volné myšlenky speciální formuláře obsahující na jedné straně náležitosti matričního zápisu a na druhé straně různé rady a doporučení k provádění pohřebních obřadů osoby bez vyznání a taktéž malou reklamu na pohřeb žehem a spolek „Krematorium“.¹²⁰

Tělo zemřelého bylo možno až do dne konání pohřbu ponechat v domě v netopené místnosti, pokud nehrozil rychlý rozklad těla nebo riziko přenosu nakažlivé choroby. Pokud tělo nemohlo zůstat v domě, muselo být uloženo v umrlčí komoře. Umrlčí komora existovala v Okresní nemocnici, na obecním hřbitově a v krematoriu. Dle novely pohřebního řádu nejpravděpodobněji z let 1923–1933 existovaly při obecním hřbitově umrlčí komory tří tarifních tříd.

Oznámení o úmrtí mohlo být pozůstalými provedeno buď formou zprávy v tisku, to doporučoval „Rádce“ u úmrtí osoby veřejnosti známé, nebo rozesláním úmrtního oznámení (parte). Dle „Rádce“ byla oznámení o úmrtí v novinách často stylizována příslušnou redakcí periodika, v němž bylo oznámení otištěno. Text úmrtního oznámení (parte) byl naproti tomu podle téhož zdroje stylizován samotnými pozůstalými, tiskárna,

---

117 PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 184.

118 Dále jen „Rádce“.

119 *Nepostradatelný rádce občanů bez vyznání*, Praha 1926, s. 134.

120 SOkA PCE, f. OÚPCE, Dodatky, č. j. 4/3L/275, kart. D 13.

ve které byla oznámení tištěna, však měla disponovat řadou vzorů, které mohly pozůstalým sloužit k inspiraci. V textu „Rádce“ je nicméně apelováno na pozůstalé, aby při stylizaci textu nedávali přehnaně na odiv svůj smutek, oznámení mělo prý být klidné a prosté. Dle téhož zdroje existovaly v podstatě dva formáty velikosti úmrtního oznámení – větší pro oznámení smrti dospělého a menší pro oznámení smrti dítěte. Mnohem častější však byla v novinách otištěná poděkování za projevy soustrasti.¹²¹

Ve městě bylo možno objednat pohřeb u více soukromých pohřebních ústavů. Pohřební ústavy, jejichž aktivita byla v archivních pramenech zjištěna, provozovali František Pikl, Karel Pikl a Karel Střecha. V Pardubicích působil rovněž městský pohřební ústav. Ten do roku 1930 vykonával pouze omezenou pohřební koncesi, díky ve městě vymáhanému monopolu na provoz pohřebních vozů však i přes omezenost této koncese participoval pohřební ústav na každém pohřbu, při němž byl užit pohřební vůz. Kromě tohoto monopolu měl městský pohřební ústav jako jediný možnost provádět od 28. září 1923 kremace – tento fakt byl patrně natolik zásadní, že jej ústav uveřejňoval dokonce i na štítcích jím dodaných pouzder na zpopelněné ostatky. Úplnou koncesi k provozování pohřebního ústavu obdrželo město až v roce 1930, v tu dobu také vstoupilo do konkurenčního boje s již zavedenými pohřebními ústavami soukromými, ale nejen s nimi. Z ledna 1930 je doložena městské radě adresovaná stížnost Rudolfa a Marie Černých – majitelů hostince Stará Beseda stojícího právě naproti nově otevřenému skladu rakví „...a jiných potřeb pro pohřby a pohřební ústav vůbec“¹²² městského pohřebního ústavu. Majitelé hostince si ztěžovali, že pohřebním ústavem vystavované rakve a jiné zboží obtěžovaly hosty jejich zařízení a že hostinci hrozil odliv zákazníků a snad i krach živnosti. Na stížnost ovšem nebyl vzat zřetel a provoz skladu Pohřebního ústavu města Pardubic zůstal nezměněn. Během desetiletí provozu městského pohřebního ústavu musel tento ústav čelit důsledkům několika vlastních selhání, popřípadě důsledkům konkurenčního boje vedeného různými prostředky. Grémiem majitelů pohřebních ústavů byla tlumočena stížnost na zaměstnance městského pohřebního ústavu, kteří údajně několikrát nezákonně nabízeli služby v domě zemřelého.¹²³ Kritice čelily město, respektive městský pohřební ústav, i kvůli případu pohřbu osoby do cizího hrobu¹²⁴ nebo kvůli ztrátě urny se zpopelněnými pozůstatky.¹²⁵ Nejzávažnější však bylo nařčení dvou zaměstnanců pracujících v krematoriu z okrádání mrtvol a porušování řádu krematoria i nepředpisovým

---

121 Srov. např. s periodikem Východočeský republikán.

122 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2058 M XVa, č. j. M 14/30/15, kart. 150.

123 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2188 M 650, č. j. M 3069/33/15, kart. 276.

124 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2188 M 650, č. j. M 214/33/15, kart. 276.

125 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2188 M 650, č. j. M 3800/34/15, kart. 276.

způsobem provádění kremací. Nařčení zaměstnanci Augustin Zdražil a František Příbýl sice byli propuštěni, pověst městského krematoria však utrpěla do té míry, že bylo spolku „Krematorium“ městem doporučeno, aby onen rok (1931) nepořádal ve městě žádné propagační přednášky z důvodu naladění obyvatelstva proti krematoriu.¹²⁶

Pohřební ústav vystupoval vedle hřbitovního odboru městské rady vykonávajícího správu hřbitova v Pardubicích jako jeden ze dvou (u církevních pohřbů díky účasti duchovních jako jeden ze tří) subjektů činných při zajištění pohřbu do země. Podle „Rádce“ měl správný ateista již v okamžiku sjednávání služeb s pohřebním ústavem dbát na to, aby například rakev (ale například ani máry a katafalk) nebyly ozdobeny církevními symboly, proti postavení svíček u rakve zemřelého však námitky nebyly.¹²⁷ Samozřejmostí bylo rozdělení služeb poskytovaných pohřebními ústavem do několika tarifních tříd. O tom, jak propracované byly jednotlivé tarifní třídy, může svědčit fakt, že pardubickým pohřebním ústavem bylo provozováno celkem 6 pohřebních vozů, z nich použití každého bylo zpoplatněno jinak a mohlo být dále modifikováno počtem párů koní, jejichž služby si pozůstalí mohli k pohřebnímu vozu přiojednat. Jan Pauly na příkladu Prahy dokládá, že podle tarifů pohřebních tříd se mohl řídit i počet pohřbu účastných kněží, počet při pohřbu zvonících zvonů a rytmus zvonění, gramáž svící použitých při liturgii pohřebního obřadu, dokonce i počet hlasů ve skladbách při obřadech zpívaných.¹²⁸ Pohřební ústav města Pardubic dle dochovaného vyúčtování pohřbu rolníka J. Kmoníčka mohl obstarávat rakev, dekorace, úmrtní oznámení, uložení zemřelého do rakve, převoz zemřelého, zvonění na hřbitově a dle tarifních tříd sjednaných s děkanstvím i církevní obřady. Pohřeb J. Kmoníčka – podle tarifních tříd zvolených jeho pozůstalými nijak luxusní – stál přes 1 800 korun, z toho nejvíce – 400 korun – stálo zajištění církevních obřadů a služebního auta pro duchovního. O 50 korun méně pak stála rakev.¹²⁹ Oproti tomu dle v lednu 1939 schválených kremačních poplatků stála kremace v Pardubickém krematoriu od 1035 korun v první tarifní třídě do 610 korun ve třídě třetí.¹³⁰ Do těchto poplatků však nebyla započítána například cena rakve nebo cena za převoz těla, skutečná cena pohřbu žehem tedy byla poněkud vyšší, než jak ji deklarovaly kremační poplatky.

Od května 1895 byla upravena podoba pohřebních obřadů členů pardubického městského zastupitelstva. Pokud dle přijatých ustanovení zemřel například bývalý člen obecního zastupitelstva, měl být na radnici vyvěšen černý prapor a pohřbu se měla

---

126 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2188 M 650, č. j. M 3800/34/15, kart. 276.

127 *Nepostradatelný rádce občanů bez vyznání*, s. 124.

128 PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 144–150.

129 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2188 M 650, č. j. M 214/33/15, kart. 276.

130 SOKA PCE, f. AMPCE II, inv. č. 2189 M 651, č. j. M 651/39/3, kart. 276.

zúčastnit trojčlenná deputace městské rady. Zemřel-li by však přímo starosta obce, měly být černé prapory vyvěšeny na všech obecních budovách, měla být vytištěna a do všech větších českých měst rozeslána parte a dále kromě jiného měly například hořet svítilny ve všech ulicích, kudy by se pohřební průvod ubíral.¹³¹

Ještě před konáním pohřebních obřadů bylo nutné zajistit hrobové místo na hřbitově a dohodnout se správou hřbitova pohřbení. Při výběru tohoto místa se pozůstalí rozhodovali především podle toho, jestli již rodina zemřelého vlastnila rodinnou hrobku nebo rodinný hrob, či nikoli. Pokud rodina pozůstalého vhodnou hrobku nebo rodinný hrob vlastnila, byl zemřelý pohřben tam, přičemž hřbitovnímu odboru byl placen pouze poplatek za nové pohřbení. Pokud vhodnou hrobkou nebo vhodným rodinným hrobem pozůstalí nedisponovali, museli se rozhodnout, zda zakoupí pro potřeby i budoucího pohřbívání rodinných příslušníků místo na hřbitově jednou provždy, v tom případě mohlo být uvažováno o koupi hrobového místa nebo místa pro rodinný hrob, nebo zda zemřelému zaplatí pouze na 10 let hrob turnusový. Pokud měly být ostatky zemřelého pohřbeny žehem, mohla být urna s popelem uložena do země na obecním hřbitově za stejných podmínek jako při pohřbu zemřelého do země, dle zákona č. 464/1921 sb. § 14 odstavce 2 však mohly být urny ukládány nejen pod zemí, bylo je tedy možno rovněž uložit na vhodných pomnicích, například do zasklené skříňky. Urny ovšem nebylo nutno ukládat jen na obecním hřbitově, pro jejich ukládání přicházely v úvahu ještě urnový háj, místa na ochozech krematoria, po roce 1935 kolumbárium nebo je bylo možné uschovat i jinde, například v domě pozůstalého.

Samotné pohřbívání se mohlo dít nejdříve po uplynutí 48 hodin od smrti pochovávaného. Podle dat vytěžených z více než 70 matričním oddělení pardubického Okresního úřadu oznámených úmrtí z let 1921 až 1924 byla nejčastěji dobou, která uplynula mezi úmrtím a pohřbem, právě dva dny. Delší doba – i pět dní, nejčastěji však čtyři dny – byla zaznamenána mezi dnem úmrtí a dnem konání pohřbu žehem. Pohřební obřady začínaly nejčastěji v domě smutku (domě, kde bylo tělo zemřelého do pohřbu uloženo) a pokračovaly průvodem s mrtvým na hřbitov. Pokud se konal pohřeb církevní (katolický) začínal právně okamžikem, kdy se kněz v liturgickém oděvu odebral z kostela k vysvěcení rakve se zemřelým v domě smutku a ukončen byl závěrečnými modlitbami a svlečením liturgického roucha.¹³² Po dobu trvání církevních obřadů nebylo možno bez souhlasu duchovního vést pohřební projevy, ty by mohly být

---

131 SOKA PCE, f. AMPCE, inv. č. 218, kn. 187, s. 136.

132 PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 209.

pokládány za rušení náboženského obřadu.¹³³ Kromě domu smutku mohl pohřební průvod vycházet ještě z kostela (průvod z kostela však nepřicházel v úvahu u osob stojící mimo církevní společenství kostel užívající) nebo po roce 1923 ještě ze sekční síně pardubického krematoria. Před vydáním se pohřebního průvodu na cestu bylo možné, pokud se nejednalo o pohřeb církevní, aby pozůstali v domě smutku pronesli smuteční projev a nechali zahrát nebo zazpívat vhodnou hudební skladbu. Volná myšlenka k této příležitosti roku 1925 vydala knihu zpěvů vhodných při pohřbu osoby bez vyznání.¹³⁴ Pokud se jednalo o pohřeb církevní, vedl obřady příslušný duchovní. Po vyjití z domu smutku byla rakev se zemřelým naložena na pohřební vůz, popřípadě nesena v průvodu. V roce 1883 sice bylo nařízeno, aby pohřební průvody končily před železniční dráhou, v roce 1924 však byla před biskupem obhajována existence obřadní síně při krematoriu i tím, že průvody konané z města často musely zastavit u závor a způsobovali tím dopravní zácpy. Lze se tedy domnívat, že nařízení o ukončování průvodů před dráhou buď nebylo dodržováno nikterak důsledně, nebo přestalo platit po opatření železničního přejezdu železničními závorami. Na hřbitově pak bylo dle „Rádce“ vhodné, v případě, že byl pohřeb necírkevním, přednést další smuteční projev. Volná myšlenka opět k tomuto účelu vydala roku 1930 knihu smutečních proslovů.¹³⁵ Jan Pauly i „Rádce“ se vzácně shodují v tom, že pohřební proslovy by měly být krátké.¹³⁶ Po skončení proslovů pak byla rakev s tělem spuštěna do hrobu, nejlépe za doprovodu zpěvu nebo hry hudebních nástrojů. Poté co pozůstali vhodili do hrobu buď hroudu hlíny, nebo snítku rostliny, byly pohřební obřady skončeny, otevřené hrobové místo bylo zasypáno hlínou a opatřeno hliněnou mohylou dle hřbitovního řádu.

Hrobové místo mohlo být po patřičné době upraveno postavením některého prvku funerální architektury. Hřbitovní odbor při povolování staveb na hřbitově v praxi rozlišoval tři typy staveb – ohrobce, krycí desky a pomníky, popřípadě rámy (při stavbách většího pomníku u hrobky). „Rádce“ doporučoval vyvarovat se při zdobení pomníků jakýchkoli náboženských symbolů nebo nápisů vztahujících se k posmrtnému životu a naopak doporučoval opatřit náhrobek například symbolem pochodně, vavřínové ratolesti, popřípadě znakem spolku, v jehož řadách zemřelý působil. Na pomníku by dle téhož zdroje mělo být vyznačeno jméno zemřelého spolu s datem jeho narození a úmrtí. Pod těmito osobními údaji by prý na pomníku měla být uvedena například věta v souladu s názory zemřelého. „Rádce“ uvádí hned několik možných vět

---

133 PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 209.

134 Josef MACHOŇ, *Pohřební sbory*, Praha 1925, 54 s.

135 *Pohřební proslovy*, Praha 1930, 57 s.

136 Srov. PAULY, *Hřbitovní a pohřební právo*, s. 210 a *Nepostradatelný rádce občanů bez vyznání*, s. 124.

na inspiraci. Jsou to například věty: „*Život má vážnějších povinností, než putovati ke hrobu*“ nebo „*Šťasten, kdo může zemřít, když je čas*“ nebo „*Není nic trvalého než změna*“.¹³⁷ K možnostem výběru úpravy hrobového místa z estetického hlediska se roku 1918 vyjádřil Emil Edgar ve své publikaci *Hřbitov*.¹³⁸ Stavební plán úpravy hrobového místa, stejně jako znění nápisu na pomníku, musely být předloženy hřbitovnímu odboru ke schválení. Limity pro stavbu prvků výzdoby hrobového místa upravoval hřbitovní a pohřební řád. V archivu města se dochovaly stavební plány prvků funerální architektury z roku 1939.¹³⁹ Z analýzy těchto výkresů mimo jiné vyplývá, že naprostá většina hrobových míst byla opatřována pomníky a ohrobci, pokládání krycích desek na hrobová místa v těchto letech nebylo tak časté, zaznamenáno bylo u méně než poloviny provedených úprav hrobových míst. K provedení výše uvedených prvků byla používána velmi často leštěná žula tmavých odstínů. Poměrně hojně bylo užíváno již i více druhů umělého kamene a umělé žuly, naopak původní stavba pískovcových prvků funerální architektury již byla velmi vzácná.

Návštěva hřbitova byla možná podle otevírací doby stanovené hřbitovním a pohřebním řádem. Otevírací doba nerespektovala církevní svátky (například Památku všech věrných zemřelých nebo předvečer Božího hodů vánočního). Do prvního desetiletí 20. století bylo rovněž relativně časté, že pozůstalý založil při obci nadaci na udržování hrobového nebo hrobkového místa. Za určitý obnos tak přešla starost o údržbu takovouto nadací opatřeného hrobu na obec.¹⁴⁰

---

137 *Nepostradatelný rádce občanů bez vyznání*, s. 133–134.

138 Emil EDGAR, *Hřbitov*, Praha 1918, 28 s.

139 SOKA PCE, f. AMPCE, inv. č. 2190 M 652, kart. 276.

140 SOKA PCE, f. AMPCE, inv. č. 220, kn. 189, s. 418.

ZÁVĚR

Město Pardubice na přelomu 19. a 20. století zaznamenalo prudký rozvoj. Zatímco podle Historického lexikonu obcí ČR žilo v Pardubicích v roce 1880 necelých 16 000 obyvatel, roku 1910 to již bylo více než 31 000 obyvatel a do roku 1930 již překonal počet obyvatel Pardubic počet 40 000.¹⁴¹ Za takovýto nárůst počtu obyvatel vděčily Pardubice především rozvoji železniční dopravy, napojení na železniční trať spojující toto město s Prahou, Olomoucí, Brnem i Vídní a následnému vzniku četných průmyslových podniků a závodů. S prudkým demografickým rozvojem města souvisel i rozvoj kulturního života, v tomto období tak například došlo ke stavbě budov pro nové školy, postaveno bylo městské divadlo, aktivní byla řada spolků. Na otázku jestli lze do tohoto kontextu všeobecného rozvoje kulturního života v Pardubicích přelomu 19. a 20. století včlenit i rozvoj pohřební kultury se pokoušela nalézt odpověď tato práce.

Výše naznačený překotný rozvoj Pardubic mohl stát a pravděpodobně i stál, explicitně to však v žádném prameni prostudovaném za účelem tvorby této práce uvedeno nebylo, za potřebou zřízení nového pohřebiště na počátku 80. let 19. století. Vzrůstající počet obyvatel města musel logicky vyústit ve větší počet obyvatel ve městě zemřelých a následnou větší poptávku po hrobových místech. Hlubší kvalitativní proměny pohřební kultury však nezpůsobil. I s přípuštěním toho, že by právě nárůst obyvatelstva stál za zřízením obecního hřbitova a k ukončení pohřbívání na hřbitově zádušním, lze jen stěží tuto změnu pokládat za revoluci v pardubické pohřební kultuře. Kromě faktu, že se pohřbívání dělo na jiném pozemku než doposud a že správu pohřebiště vedlo nově město, nikoli správa záduší, totiž zřízení obecního hřbitova na proměnu pohřební kultury bezprostředně nemělo. Na obecním hřbitově se do jeho rozšíření v roce 1899 pohřbívalo nadále podle klíče konfesní příslušnosti zemřelého a záduší, které se podílelo prostřednictvím pardubického děkana Mons. Josefa Chmelíka na úpravě pohřebních tax, bylo nadále tím, komu bylo za pohřeb vypláceno nejvíce peněz. Původní zádušní hřbitov si navíc do prvních let 20. století uchoval ráz hřbitova a i po jeho proměně ve veřejný sad byly např. na stěnách kostela a části zachované hřbitovní ohradní zdi umístěny náhrobky, tudíž úplná likvidace všeho, co by upomínalo na bývalý hřbitov, se nikdy neuskutečnila. Snad jedinou zásadní změnou v pardubické pohřební kultuře způsobenou zřízením obecního hřbitova byla likvidace jednoty zádušní bohoslužby jako bezprostřední součásti pohřebních obřadů. Nově kvůli relativně velké

---

141 Jiřina RŮŽIČKOVÁ – Josef ŠKRABAL a kol., *Historický lexikon obcí České republiky 1. díl*, Praha 2006, s. 524.

vzdálenosti hřbitova od centra města a kostelů, rovněž kvůli nutnosti na cestě ke hřbitovu překonávat železniční trať, nebylo možné pohřbít zemřelého bezprostředně po skončení zádušní mše svaté, ale bylo nutno jej buď v pohřebním průvodu ukončeném před železniční dráhou převést po mši na vzdálený hřbitov, nebo nechat sloužit zádušní mši bez toho, aby po ní ihned následoval pohřeb. Tento stav by bylo možné změnit stavbou hřbitovní kaple. O tomto záměru se od konce 80. let 19. století skutečně jednalo, architekt František Schmoranz dokonce již rozpracoval 2 možné podoby nové kaple, k její stavbě však nedošlo. Další nadějí pro znovupropojení zádušní mše svaté a obřadů u hrobu byla výstavba krematoria a jeho budově umístěné obřadní síň, Díky nekompromisnímu postoji představitelů královéhradeckého biskupství však nebylo možné budovu krematoria k účelům vykonání katolických pohřebních obřadů využít.

Na příkladu rozvržení prostoru na nové části obecního hřbitova z roku 1899 bylo ilustrováno, jak se v této záležitosti hřbitovní správy prosadilo ekonomické hledisko jako dominantní. Je možno tvrdit, že s ukončením provozu zádušního hřbitova se počala pomalu rozvíjet komercionalizace pohřebnictví. První pohřební taxy byly navrženy ještě ve spolupráci se správou záduší a všechny pozdější podoby těchto tax v nějaké míře v případě církevního pohřbu obsahovaly položky placené duchovnímu. Jejich výše a poměr mezi penězi zaplacenými pohřebnímu ústavu a penězi zaplacenými duchovnímu se však poměrně razantně proměnily ve prospěch pohřebního ústavu. První žádosti o povolení koncese pro provozování soukromého pohřebního ústavu jsou doloženy právě v prvních měsících po otevření hřbitova obecního. Město začalo provozovat plně koncesovaný pohřební ústav až roku 1930, tedy v době, kdy již ve městě působilo několik zavedených pohřebních ústavů a nebýt toho, že většinu let zaznamenané ztráty tohoto pohřebního ústavu byly kryty příjmy krematoria, bylo by jeho hospodaření pro město výrazným neúspěchem. Stavba městského krematoria byla patrně vrcholným okamžikem snahy města o zisk spojený s poskytováním pohřebních služeb. Snaha o provozování krematoria zaštitěného akciovou společností sice byla neúspěšná, bývalí potenciální podílníci akciové společnosti však městu poskytli finanční půjčky a provoz krematoria byl zahájen. Předpoklad, že krematorium může mít pro město veliký hospodářský význam, jenž konec konců stál na počátku snah o zřízení krematoria, se ukázal být opodstatněný. Město profitovalo nejen ze samotného provozu krematoria, ale i z pronajímání míst v urnovém háji a od roku 1935 i v kolumbáriu.

Na zajištění pohřbů bylo vyděláváno již dlouho před touto prací sledovaným obdobím, v průběhu této prací sledovaného časového úseku se však změnili příjemci hlavního podílu peněz vynaložených pozůstalými při zajišťování pohřebních služeb. Je

dále pravda, že v tomto období velmi vzrostla nabídka pohřebních služeb a i počet poskytovatelů. Byly dokonce zaznamenány incidenty spojené s konkurenční soutěží provozovatelů pohřebních ústavů, je tedy možné konstatovat, že dílčí vývoj komercializace v pohřebnictví byl zaznamenán.

Se zřízením obecního hřbitova, krematoria a pohřebního ústavu souvisel rovněž nárůst počtu osob v pohřebních službách zaměstnaných. Požadavky na pracovní výkon spojený s vykonáváním jejich povolání kodifikoval třeba Hřbitovní řád komorního královského města Pardubic a instrukce obsažené v Řádu krematoria. Když bylo po smrti dosavadního hrobníka na obecním hřbitově potřeba toto místo znovu obsadit, měla zájem stát se hrobníky celá řada kandidátů, místo však bylo svěřeno zeti bývalého hrobníka, který již v minulosti na hřbitově pomáhal a měl mít tedy dobrou znalost hřbitova a hrobových míst a u kterého existoval předpoklad, že se bude starat o svou švagrovou a vdovu po stávajícím hrobníkovi.¹⁴² Lze tedy konstatovat, že při obsazování místa městského hrobníka bylo zohledňováno na jedné straně hledisko profesionality a zkušenosti kandidáta, stejně jako hledisko ekonomické, ze kterého se jako ideální jevíly kandidátovy rodinné poměry slibující, že si obec ušetří starost spjatou se zaopatřováním existence pozůstalé vdovy. Místa topiče v krematoriu a správce krematoria byla obsazena dosavadními zaměstnanci obce působící jeden na obecním, druhý na vojenském hřbitově. O tom, že k výkonu práce právě například topiče v krematoriu byly potřeba jiné profesní kvality byli představitelé města zpraveni záhy po uvedení krematoria do provozu, ale až skandály v krematoriu, do kterých byl topič Augustin Zdražil zapleten, způsobily, že bylo místo topiče obsazeno zaměstnancem s profesními kvalitami a praxí topiče.

Po dobu sledovanou touto prací se prakticky nezměnila struktura rozdělení hřbitovního prostoru na jednotlivá samostatná pohřebiště. Od počátku existence svých zřizovatelů do konce sledovaného období existovaly samostatné hřbitovy okresní nemocnice, Zemské donucovací pracovny, israelitské náboženské obce a hřbitovy vojenské. Dílčí vývoj lze sledovat u přístupu veřejnosti ke hřbitovu vojenskému. Lhostejnost zaznamenaná ve vztahu k posádkovému hřbitovu a kontroverzní narušení plochy pohřebiště vojenské nemocnice byly přebity v éře Československé republiky konáním několika v pramenech doložených pietních aktů odehrávajících se za přítomnosti vojenské posádky a představitelů města.

V Poslední kapitole práce byl učiněn pokus rekonstruovat jednotlivé úkony spojené s pohřbem zemřelého v Pardubicích. Oporou této kapitoly byly poznatky

---

142 SOkA PCE, f. AMPCE, inv. č. 219, kn. 188, s. 971.

obsažené v kapitolách předešlých a poznatky z dobové literatury věnované praktické stránce pohřbů.

Zkoumání, pro které v této práci již nebyl prostor, ale které by mohlo poznatky o pohřební kultuře Pardubic přelomu 19. a 20. století vhodně rozšířit, by se mohlo v budoucnu vydat směrem detailního výzkumu vzniku a provozu jednotlivých pohřebišť na periferii zájmu pardubické veřejnosti – především hřbitova chovanců Zemské donucovací pracovny nebo starších vojenských hřbitovů. Bližší pozornost by zasluhoval rovněž hřbitov vojenské nemocnice, který dále fungoval na omezeném prostoru jako hřbitov vojenský. Na tuto práci by bylo rovněž možné navázat výzkumem pohřební kultury v následujících časových úsecích a zmapovat tak například zánik několika pohřebišť (nemocničního hřbitova, starého a části nového vojenského hřbitova a hřbitova chovanců Zemské donucovací pracovny), likvidaci soukromého sektoru pohřebnictví, legislativní změny v právní úpravě pohřebnictví a tak dále.

PRAMENY

Nevydané prameny:

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice, inventární číslo 167, kniha 136.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice, inventární číslo 213, kniha 182.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice, inventární číslo 218, kniha 187.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice, inventární číslo 219, kniha 188.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice, inventární číslo 220, kniha 189.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice, inventární číslo 224, kniha 193.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice II, inventární číslo 1872, karton 69.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice II, inventární číslo 1872, karton 70.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice II, inventární číslo 1884, karton 95.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice II, inventární číslo 2057 M XV, karton 150.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice II, inventární číslo 2058 M XVa, karton 150.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice II, inventární číslo 2188 M 650, karton 276.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice II, inventární číslo 2189 M 651, karton 276.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Archiv města Pardubice II, inventární číslo 2190 M 652, karton 276.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Okresní úřad Pardubice, inventární číslo 755, karton 73.

Státní okresní archiv v Pardubicích, fond Okresní úřad Pardubice, dodatky, karton D 13.

Státní okresní archiv v Pardubicích, sbírka map a plánů.

Státní okresní archiv v Pardubicích, Kronika města Pardubice, dostupné online (<http://archivpu.cz/Kronika%20m%ECsta%20Pardubic/target464.html>),

[citováno k 16.6.2015].

Vydané prameny:

BENEDIKT XV, *Codex Iuris Canonici : Pii X. Pontificis Maximi / Benedictae Papae XV.*, 1919, 869 s.

EDGAR Emil, *Hřbitov*, Praha 1918, 28 s.

ERICHSEN Hugo, *Spalování mrtvých a pohřeb do země*, Praha 1918, 56 s.

MACHOŇ Josef, *Pohřební sbory*, Praha 1925, 54 s.

MENCL F. X., *Pohřeb ohněm*, Praha 1922, 32 s.

PAULY Jan, *Hřbitovní a pohřební právo*, Praha 1941, 235 s.

PELANT Karel, *Pohřeb ohněm nebo hnitím*, Praha 1909, 30 s.

Nepostradatelný rádce občanů bez vyznání, Praha 1926, 191 s.

Pohřební proslovy, Praha 1930, 57 s.

Sbírka zákonů a nařízení státu československého, ročník 1919, částka XXXVIII, s. 231.

Sbírka zákonů a nařízení státu československého, ročník 1921, částka 125, s. 1689–1692.

FRYČ J., *Pardubické památky*, Východočeský republikán, 1939, ročník 21, číslo 1, s. 2.

Východočeský republikán, 1923, ročník 5, číslo 40, s. 2.

Východočeský republikán, 1924, ročník 6, číslo 36, s. 5.

LITERATURA

Monografie:

ARIÈS Philippe, *Dějiny smrti*, Praha 2000, 358 s.

ARIÈS Philippe, *Dějiny smrti II*, Praha 2000, 410 s.

DAVIES Douglas J., *Stručné dějiny smrti*, Praha 2007, 186 s.

JANIŠ Josef, *Pardubický Slavín průvodce po hřbitovech*, Pardubice 2001, 46 s.

RŮŽIČKOVÁ Jiřina – ŠKRABAL Josef a kol., *Historický lexikon obcí České republiky 1. díl*, Praha 2006, 759 s.

STEJSKAL David – ŠEJVL Jaroslav a kol., *Pohřbívání a hřbitovy*, Praha 2011, 461 s.

Kvalifikační práce:

MAJZLÍKOVÁ Jana, *Vybrané otázky právní úpravy pohřebnictví*, magisterská práce obhájená roku 2007 na Právnické fakulta Univerzity Karlovy, dostupné online (<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/8000936924>), [citováno k 21.12.2014].

Sborníky:

LORENZOVÁ Helena – PETRASOVÁ Taťána (ed.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století : sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století : Plzeň, 9–11. března 2000*, Praha 2001, 425 s.

Studie publikované v periodiku:

KLIMPL Miroslav, *Pomni, že prach jsi a v prach se obrátíš (Pardubické hřbitovy)*, *Zprávy klubu přátel Pardubicka 11–12*, Pardubice 1996, s. 299–301.

Internetové zdroje:

Internetové stránky Spolku pro vojenská pietní místa. Dostupné online (<http://www.vets.cz/vpm/mista/obec/43/?vp-page=14>), [citováno k 5.6.2015].